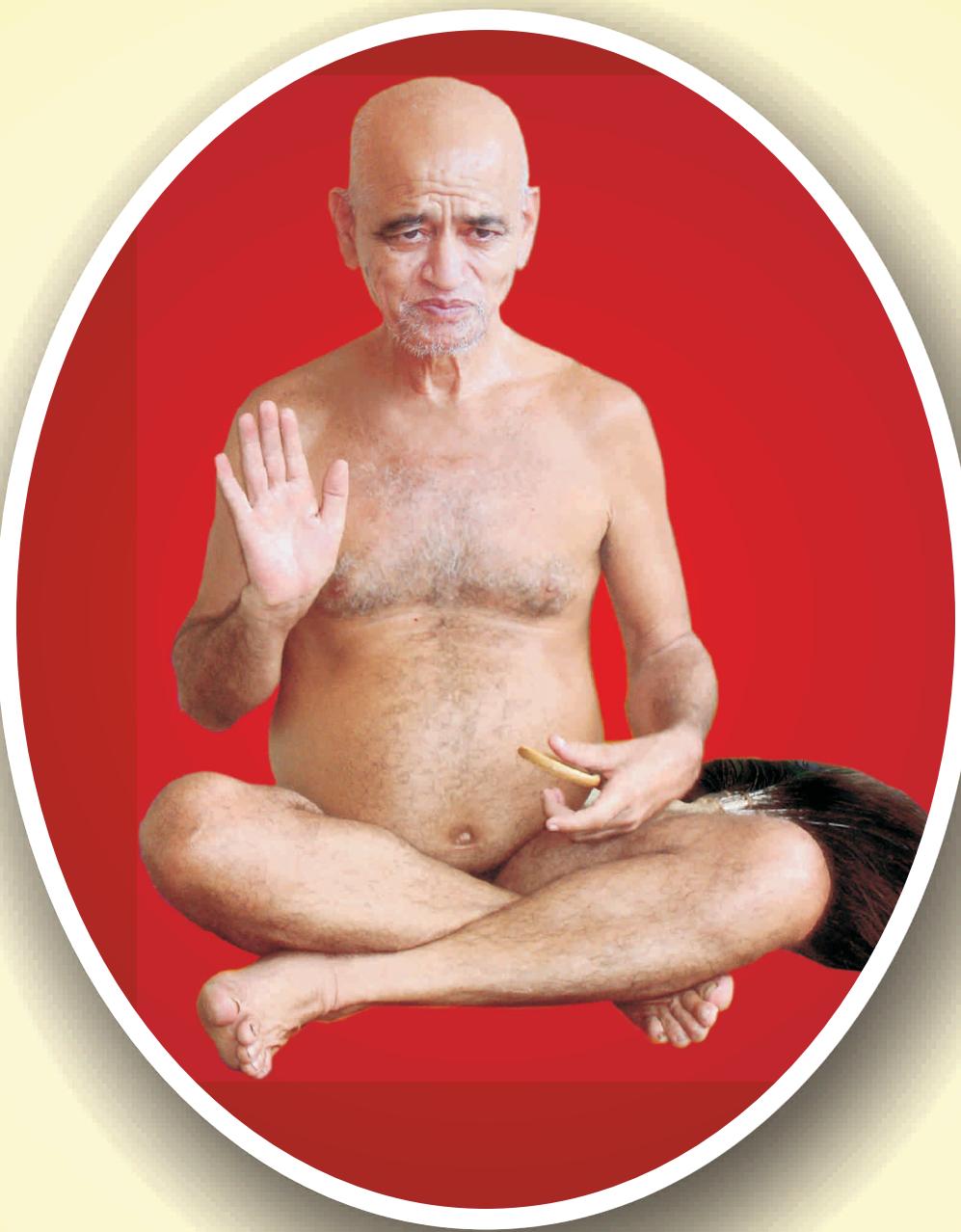

આचાર્ય શ્રી વિદ્યાસાગર જી કી ચેતન કૃતિ

સંકલન/સંપાદન-
મુનિ અજિતસાગર જી મહારાજ

પ્રકાશક - પ્રકાશ શોધ સંસ્થાન, નई દિલ્લી

कृति	- आचार्य श्री विद्यासागर जी की चेतन कृति
संकलन/संपादन	- मुनि अजितसागर जी महाराज
प्रसंग	- परम पूज्य आचार्य श्री विद्यासागर जी महाराज के 50वें स्वर्णम् संयमोत्सव मुनि दीक्षा स्वर्णम् संयमोत्सव वर्ष : 2017-18 के पावन अवसर पर प्रकाशित
संख्या	- 1000 प्रतियाँ
द्रव्य पुण्यार्जक	- श्रीमती सुनीता जैन धर्मपति श्री विजय कुमार जैन 'वट्टी सेठ' विजय फाउण्ड्री परिवार, खुरई, जिला-सागर (म.प्र.)
प्रकाशक	- प्रकाश शोध संस्थान नई दिल्ली
आई.एस.बी.एन.	- 81-87057-64-5
ग्राफिक्स / डिजायन	- विपुल जैन, विदिशा मोबा.: - 9827256243
मुद्रक	- भारिल्ल स्क्रीन प्रिंटर्स, विदिशा मोबा.: - 7000335818

चेतन कृतियों के रचनाकार - आचार्य श्री विद्यासागर जी महाराज

जिनशासन की निर्बाध परम्परा हमारे तीर्थकर भगवांतों से प्रवाहित होती आई है, उसी तीर्थ परम्परा को अन्तिम तीर्थकर भगवान श्री महावीर स्वामी ने अपने अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह रूपी पंचशील के सिद्धांतों के माध्यम से सिंचित किया है एवं श्रमण और श्रावक की परम्परा के सिद्धांत को अपनी दिव्य-ध्वनि के माध्यम से बतलाया। यह धारा निर्बाध रूप से बहती हुई केवली भगवांतों के माध्यम से आगे बढ़ी, फिर श्रुत केवली, अंगधर आचार्यों के माध्यम से आज तक वह जिनशासन की निर्बाध परम्परा चली आ रही है। श्रमण परम्परा को आचार्य श्री कुन्दकुन्द महाराज ने अपने मूलाचार, समयसार, प्रवचनसार, अष्ट पाहुड़ आदि ग्रन्थों के माध्यम से बतलाया है। 20वीं शताब्दी में आचार्य श्री कुन्दकुन्द महाराज की चर्या को आचार्य श्री शान्तिसागर जी महाराज ने अपन कठोर साधना, चर्या के माध्यम से नई दिशा प्रदान की। इसके बाद आचार्य श्री वीरसागर जी महाराज, फिर आचार्य श्री शिवसागर जी महाराज ने उस परम्परा को आगे बढ़ाया, इसके बाद इस परम्परा की धाराओं में वर्गीकरण हुआ और श्रमण परम्परा को और सुदृढ़ बनाया। आचार्य श्री शिवसागर जी महाराज से दीक्षित प्रथम मुनि साहित्य मनीषी, संस्कृत, प्राकृत भाषा के प्रकाण्ड विद्वान, जयोदय, वीरोदय आदि संस्कृत भाषा महाकाव्य के सृजेता महाकवि, प्रशान्तमूर्ति और जिन्हें लोग ज्ञानमूर्ति भी कहते थे ऐसे आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज हुये।

आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज एक ऐसे आचार्य थे जो विद्वत् वर्ग के आदर्श के रूप में माने जाते थे। बिरले विद्वान ही श्रमण बनकर अपना आत्म कल्याण कर पाते हैं। ऐसे आचार्य श्री ने अनेक शिष्य तो नहीं बनाये, पर उन्हें एक ऐसा कोहिनूर हीरे की तरह एक ऐसा संयम रत्नत्रय का भण्डार, महान तपस्वी, ज्ञान ध्यान में लीन रहने वाला, ज्ञान पिपासु बनकर आया दक्षिण भारत कर्नाटक, जिला-बेलगाँव के सदलगा ग्राम में जन्मा एक युवा मिला, जिसे शिक्षित किया, संस्कारित किया, हर तरह से परखा और फिर उसे संयम दान देकर 30 जून 1968, आषाढ़ शुक्ल पंचमी के दिन दीक्षित भी किया। उस बालक का नाम था विद्याधर जी अष्टगे, दीक्षित करके उसे मुनि श्री विद्यासागर बना दिया।

परम पूज्य आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज ने देखा-पहचाना होगा कि एक दिन यह जिनशासन की शान बनेगा, जिनशासन का नायक बनकर जैन समाज का प्रमुख आचार्य बनकर जन-जन के कल्याण का कारण बनेगा। इसी भावना के साथ उन्होंने अपना आचार्य पद मुनि श्री विद्यासागर जी को देकर और अपना निर्यापकाचार बनाकर सल्लेखना धारण की और क्रमशः साधना करके समाधिमरण किया। आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज के सपनों को साकार करते हुये पूज्य आचार्य श्री ने राजस्थान को छोड़कर मध्यप्रदेश के बुन्देलखण्ड की ओर आये और सन् 1975, फिरोजाबाद (उ.प्र.) के चातुर्मास के बाद सिद्धक्षेत्र सोनागिरी जी, जिला-दतिया (म.प्र.) से प्रवेश किया और सर्वप्रथम दीक्षायें देने का कार्य इसी मध्यप्रदेश के सिद्धक्षेत्र पर 18 दिसम्बर 1975, गुरुवार के दिन 4 क्षुल्लक दीक्षा प्रदान की। इसके बाद बुन्देलखण्ड में प्रवेश किया। पन्ना, सतना, कटनी होते हुये सन् 1976 का प्रथम चातुर्मास श्रीधर केवली भगवान की निर्वाण की भूमि एवं अतिशयकारी बड़े बाबा श्री आदिनाथ भगवान की पावन भूमि सिद्धक्षेत्र कुण्डलपुर जी में किया। इस पावन क्षेत्र को आचार्य श्री ने अपनी साधना स्थली बनाया औंश्र अपने स्वाध्याय, ध्यान एवं प्रवचन के माध्यम से बुन्देलखण्ड की यह भूमि जहाँ पर संयम की साधना करने वाले नहीं मिलते थे, संयम के क्षेत्र में बंजर भूमि थी, पर आचार्य श्री चातुर्मास किए। आस-पास के ग्राम, नगर, शहर में विहार किया और अपने चिन्तन, ज्ञान, ध्यान, प्रवचन के माध्यम से इस भूमि को ऐसा सिंचित किया कि आज सबसे अधिक उर्वरा, उपजाऊ भूमि संयमीजनों की बुन्देलखण्ड बन गया है। आज सबसे अधिक मुनि, आर्यिका, ऐलक, क्षुल्लक और देशब्रती श्रावक-श्राविकायें नगर-नगर में हैं। आज उत्तर भारत में सबसे अधिक मुनि, आर्यिका आदि साधकगण हैं, तो वह सिर्फ आचार्य श्री का ही प्रभाव है, उनकी साधना का ही फल है।

दीनता विनय नहीं है, वह तो मात्र जीवन का निर्वाह है।

आज इस प्रचमकाल की भोग प्रथान संस्कृति में जन-मानस के उपयोग में चतुर्थ कालीन मुनि की चर्या को दिखाकर और अपनी साधना के माध्यम से जैन समाज को जैन मुनियों का स्वरूप क्या होता है? उनकी चर्या कैसी होती है? सभी आचरित करके दिखाया, जिसका परिणाम यह हुआ कि संयम के प्रति सोई हुई सुप्त चेतन जागृत हुई और संयम लेने के लिए जैन समाज के युवागण तैयार हुये।

आचार्य श्री ने अब तक 120 मुनि, 172 आर्यिकायें, 20 ऐलक, 14 क्षुल्लक, 3 क्षुल्लिका दीक्षायें प्रदान की हैं। इसमें 14 बार मुनि दीक्षा, 13 बार आर्यिका दीक्षा, 21 बार ऐलक दीक्षा, 16 बार क्षुल्लक दीक्षा एवं 3 बार क्षुल्लिका दीक्षायें प्रदान की हैं। प्रस्तुत कृति “आचार्य श्री विद्यासागर जी की चेतन कृति” में हमने सभी साधकों का बिन्दु परिचय और आचार्य श्री से संबंधित बहुत सी जानकारी को इसमें संग्रहित किया है। इस कृति को पूरा करने में मुनि श्री योगसागर जी महाराज, मुनि श्री सुधासागर जी महाराज, मुनि श्री प्रमाणसागर जी महाराज, मुनि श्री अभ्यसागर जी महाराज, मुनि श्री प्रसादसागर जी महाराज का मार्गदर्शन एवं मुनि श्री संभवसागर जी महाराज, मुनि श्री भावसागर जी महाराज का विशेष सहयोग प्राप्त हुआ है। इस कृति में 2015 तक प्रदान दीक्षाओं का विवरण है।

परम पूज्य आचार्य श्री जी के 50वें मुनि दीक्षा के स्वर्णिम् संयमोत्सव वर्ष 2017-18 के पावन अवसर पर इस कृति का प्रकाशन हमारे साधर्मी मुनिगणों के सहयोग और श्रीमति सुनीता जैन धर्मपत्नि श्री विजय कुमार जैन ‘वटी सेठ’, विजय फाउण्ड्री परिवार, खुर्रई, जिला-सागर (म.प्र.) ने अपना द्रव्य सहयोग देकर प्रकशित कराया। इस कृति का शब्द संयोजना, डिजायन आदि विपुल जैन, विदिशा ने बड़ी मेहनत करके इसको सुन्दर कृति का रूप दिया और भी हमारे साधर्मी भाई जैसे – सौरभ जैन चरगुवां ने इसमें सहयोग दिया। ये सभी श्रावकगण बहुत ही साधुवाद के पात्र हैं। अन्त में यह कृति पूज्यवर, गुरुवर, हमारे आराध्य, हमारे उद्घारक आचार्य श्री जी के मुनि दीक्षा वर्ष के अवसर पर उन्हीं को समर्पित है और यही भावना है कि हे गुरुवर! आपके आशीर्वाद से हम सभी साधकगण अपने अन्तिम लक्ष्य को प्राप्त करें।

इसी मंगल शुभ भावना के साथ विराम लेता हूँ।

॥इति - शुभम् भूयात् ॥

सतना (म.प्र.)

16 नवम्बर 2016

मार्गशीर्ष कृष्ण द्वितीया

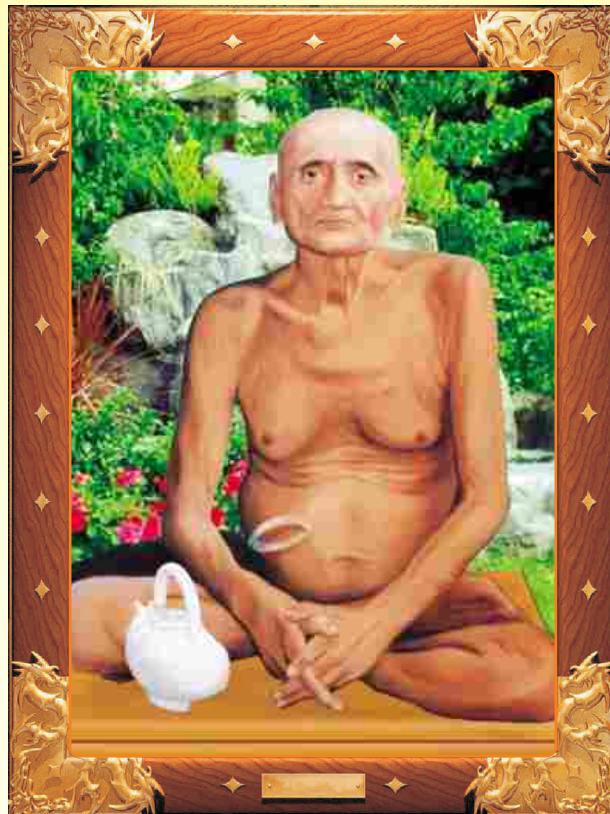
(आचार्य पद दिवस)

गुरु चंचरीक

मुनि अजितसागर

अहंकारी का अधोगमन होता है, विनयी हमेशा उर्ध्वगामी होता है।

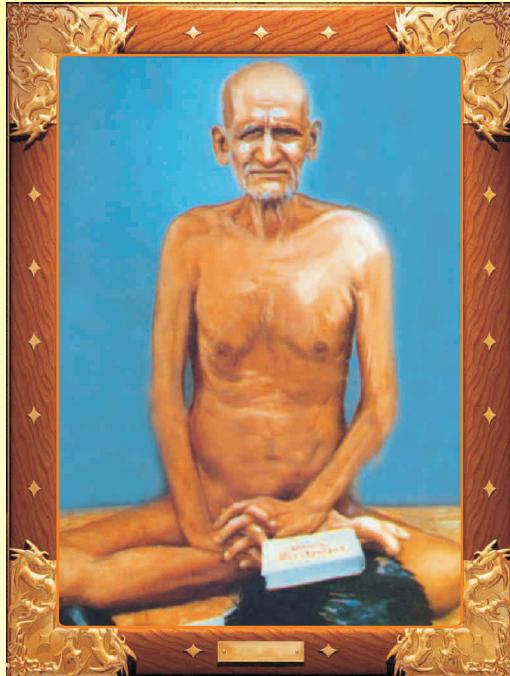
ચારિન્દ ચક્રવર્તી આચાર્ય પ્રવર શ્રી શર્તિસાગર જી મહારાજ

પૂર્વ નામ	: શ્રી સાતગૌડા પાટિલ
પિતા કા નામ	: શ્રી ભીમગૌડા જી પાટિલ
માતા કા નામ	: શ્રીમતી સત્યવતી જી
જન્મ દિનાંક	: 25 જુલાઈ 1872, બુધવાર, આષાઢ કૃષ્ણ - 6, વિ. સં. - 1929
જન્મ સ્થાન	: યેલગુલ, બેલગાંવ (કર્નાટક) (નાના કે ઘર), ભોજગ્રામ કે સમીપ
બ્રહ્મચર્ય વ્રત	: 18 વર્ષ કી ઉમ્ર મેં
ક્ષુલ્લક દીક્ષા	: સન - 1913, જ્યૈષ્ઠ શુક્લ-13, વિ. સં. - 1970 ઉત્તર ગ્રામ
ઐલક દીક્ષા	: 15 જનવરી 1916, બુધવાર, પૌષ શુક્લ - 14, વિ. સં. - 1973 શ્રી દિગ. જૈન સિદ્ધક્ષેત્ર ગિરનાર જી, જિલા - જૂનાગઢ (ગુજરાત)
મુનિ દીક્ષા	: 2 માર્ચ 1920, મંગલવાર ફાલ્યુન શુક્લ - ત્રયોદશી, વિ. સં. - 1976 યરનાલ, બેલગાંવ (કર્નાટક)
દીક્ષા ગુરુ	: મુનિ શ્રી દેવેન્દ્રકીર્તિ જી મહારાજ
આચાર્ય પદ	: 8 અક્ટૂબર 1924, બુધવાર આશ્વિન શુક્લ - 11, વિ. સં. - 1981 સમડોલી, જિલા - સાંગલી (મહારાષ્ટ્ર)
સમાધિ	: 18 સિતમ્બર 1955, રવિવાર દ્વિતીય ભાદ્રપદ શુક્લ - 2, વિ. સં. - 2012 શ્રી દિગ. જૈન અતિશય ક્ષેત્ર કુન્થલગિરિ, ઉસ્માનાબાદ (મહારાષ્ટ્ર)

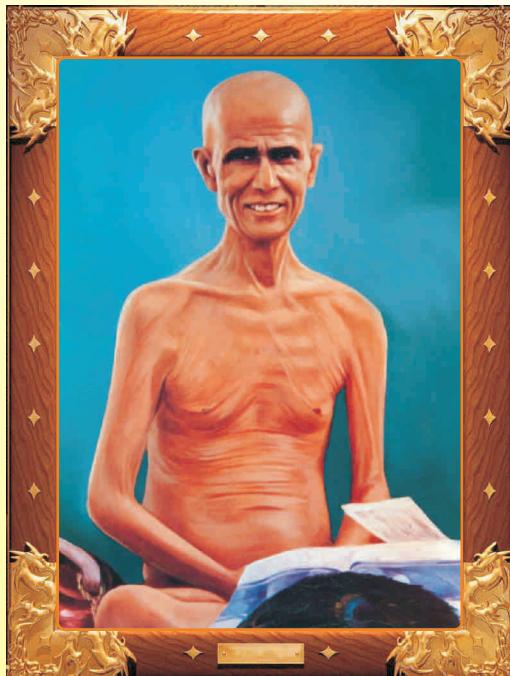
હે માની પ્રાણી ! દેખ તો ઇસ પાની કો ઔર હો જા પાની - પાની ।

**ચારિન્દ ચૂઢમણિ આચાર્ય પ્રવર
શ્રી વીરસાગર જી મહારાજ**

પૂર્વ નામ	: શ્રી હીરાલાલ જી ગંગવાલ
પિતા કા નામ	: શ્રી રામસુખ જી ગંગવાલ
માતા કા નામ	: શ્રીમતી ભાગ્નાર્બાઇ જી (ભાગ્યવતી બાઈ)
જન્મ દિનાંક	: સન્ - 1876
જન્મ સ્થાન	: આષાઢ़ શુક્લ - 15 (પૂર્ણિમા), વિ. સં. - 1933
બ્રહ્મચર્ય વ્રત	: ઈરંગાંવ, ઔરંગાબાદ (મહારાષ્ટ્ર)
કુલક દીક્ષા	:
એલક દીક્ષા	: 23 ફરવરી 1923, શનિવાર, ફાલ્યુન શુક્લ - 7
મુનિ દીક્ષા	: વિ. સં. - 1980, કુમ્ભોજ બાહુબલી, કોલહાપુર (મહારાષ્ટ્ર)
દીક્ષા ગુરુ	: આચાર્ય શ્રી શાંતિસાગર જી મહારાજ
આચાર્ય પદ	: 8 સિતમ્બર 1955, ગુરુવાર દ્વિતીય ભાદ્રપદ કૃષ્ણ - 7, વિ. સં. - 2012 શ્રી દિગ. જૈન અતિશય ક્ષેત્ર ચૂલગિરિ (ખાનિયા જી)
સમાધિ	: જયપુર (રાજસ્થાન) : 23 સિતમ્બર 1957, સોમવાર, આશ્રિન કૃષ્ણ - અમાવસ્યા વિ. સં. - 2014, શ્રી દિગ. જૈન અતિશય ક્ષેત્ર ચૂલગિરિ (ખાનિયા જી), જયપુર (રાજસ્થાન)

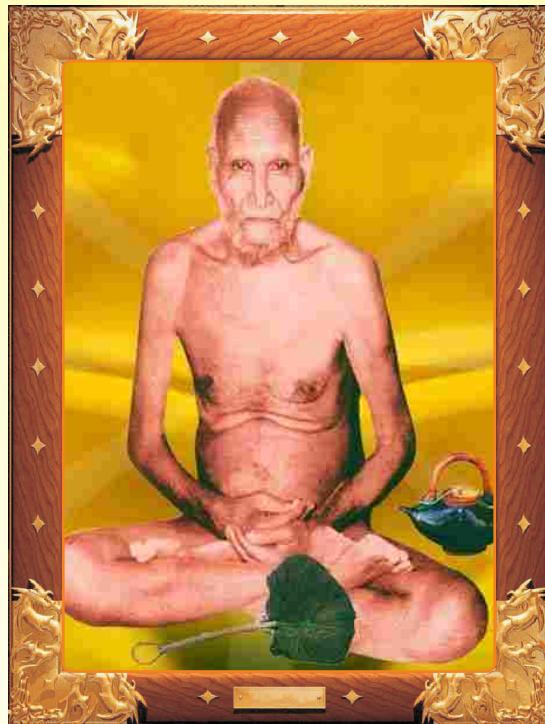
**સિદ્ધાંત વારિદી આચાર્ય પ્રવર
શ્રી શિવસાગર જી મહારાજ**

પૂર્વ નામ	: શ્રી હીરાલાલ જી રાંવકા
પિતા કા નામ	: શ્રી નેમીચન્દ જી રાંવકા
માતા કા નામ	: શ્રીમતી દગડાબાઈ જી
જન્મ દિનાંક	: સન્ 1901, વિ. સં. - 1958
જન્મ સ્થાન	: અડગાંવ, ઔરાંગાબાદ (મહારાષ્ટ્ર)
લૌકિક શિક્ષા	: તીસરી કક્ષા
બ્રહ્મચર્ય વ્રત	: વિ. સં. 1986 મેં આ. શ્રી શાંતિસાગર જી સે દૂસરી પ્રતિમા કે વ્રત લિએ, વિ. સં. 1999 મેં સિદ્ધક્ષેત્ર મુક્તાગિરી જી મેં સાતવીં પ્રતિમા લી
કુલક દીક્ષા	: વિ. સં. - 2000, શ્રી દિગ. જૈન સિદ્ધક્ષેત્ર સિદ્ધવરકૂટ જી જિલા-ખરગોન (મ.પ્ર.)
એલક દીક્ષા	: નહીં હુઈ
મુનિ દીક્ષા	: 6 જુલાઈ 1949, આષાઢ શુક્લ - 11, વિ. સં. - 2006 નાગૌર (રાજસ્થાન)
દીક્ષા ગુરુ	: આચાર્ય શ્રી વીરસાગર જી મહારાજ
આચાર્ય પદ	: 3 નવમ્બર 1957, રવિવાર, કાર્તિક શુક્લ - 11 વિ. સં. - 2014, શ્રી દિગ. જૈન અતિશય ક્ષેત્ર ચૂલગિરિ (ખાનિયા જી), જયપુર (રાજસ્થાન)
સમાધિ	: 16 ફરવરી 1969, રવિવાર, ફાલ્યુન કૃષ્ણ - અમાવસ્યા વિ. સં. - 2025, શ્રી દિગ. જૈન અતિશય ક્ષેત્ર મહાવીર જી જિલા - સવાઈ માધોપુર (રાજસ્થાન)

બડાપ્પન વહી જો સહી સ્વીકાર કરે ।

**પૂજ્ય સાહિત્ય મનીજી આચાર્ય પુરવર
શ્રી જ્ઞાનસાગર જી મહારાજ**

પૂર્વ નામ	:	શ્રી ભૂરામલ જી શાસ્ત્રી (શાન્તિકુમાર ભી થા)
પિતા કા નામ	:	શ્રી ચતુર્ભૂજ જી છાવડા
માતા કા નામ	:	શ્રીમતી ઘૃતવરી દેવી જી છાવડા
જન્મ દિનાંક	:	24 અગસ્ટ 1897, સોમવાર, ભાદ્રપદ કૃષ્ણ એકાદશી, વિ. સં. - 1954
જન્મ સ્થાન	:	રાણોતી, જિલ્લા - સીકર (રાજસ્થાન)
લૌકિક શિક્ષા	:	સ્યાદ્વાદ વિદ્યાલય બનારસ મેં સંસ્કૃત સાહિત્ય એવં જૈન દર્શન કી ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાસ કી
બ્રહ્મવર્ય વ્રત	:	26 જૂન 1947, ગુરુવાર (સાતવીં પ્રતિમા કે રૂપ મેં), આષાઢ શુક્લ - અષ્ટમી વિ. સં. - 2004, અજમેર નગર મેં (આચાર્ય શ્રી વીરસાગર જી મહારાજ સે)
ક્ષુલ્લક દીક્ષા	:	25 અપ્રૈલ 1955, સોમવાર (અક્ષય તૃતીયા), મન્સૂરપુર (મુજફરનગર-ડ.પ્ર.) (દીક્ષા ઉપરાંત આપકા નામ ક્ષુલ્લક શ્રી જ્ઞાનભૂષણ જી હુઅ ।)
ઐલક દીક્ષા	:	સન્ - 1957, વિ. સં. - 2014 (આચાર્ય શ્રી દેશભૂષણ જી મહારાજ સે)
મુનિ દીક્ષા	:	22 જૂન 1959, સોમવાર, આષાઢ કૃષ્ણ - દ્વિતીયા, વિ. સં.-2016 ખનિયા જી કી નસિયા, જયપુર (રાજસ્થાન)
દીક્ષા ગુરુ	:	આચાર્ય શ્રી શિવસાગર જી મહારાજ
આચાર્ય પદ	:	7 ફરવરી 1969, શુક્રવાર, ફાલ્યુન કૃષ્ણ - 5, વિ. સં. - 2025 નસીરાબાદ, અજમેર (રાજસ્થાન)
દીક્ષિત શિષ્યગણ	:	આચાર્ય શ્રી વિદ્યાસાગર જી, આચાર્ય કલ્પ શ્રી વિવેકસાગર જી મુનિ શ્રી વિજયસાગર જી, ઐલક શ્રી સન્મતિસાગર જી, ક્ષુલ્લક શ્રી આદિસાગર જી ક્ષુલ્લક શ્રી સ્વરૂપાનંદ જી, ક્ષુલ્લક શ્રી સુખસાગર જી, ક્ષુલ્લક શ્રી સંભવસાગર જી
ચારિત્ર ચક્રવર્તી પદ	:	20 અક્ટૂબર 1972 (નસીરાબાદ મેં ક્ષુલ્લક શ્રી સ્વરૂપાનંદ જી કી દીક્ષા કે સમય)

સહજ જીવન જીના સીખે, માન કે અભાવ મેં માનવ સ્વયમેવ સહજ હો જાતા હૈ ।

આચાર્ય પદ ત્યાગ	:	22 નવમ્બર 1972, બુધવાર, માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ - દ્વિતીયા, વિ. સં. - 2029 નસીરાબાદ (રાજસ્થાન)
સમાધિ	:	1 જૂન 1973, શુક્રવાર, જ્યોષ કૃષ્ણ - 15 (અમાવસ્યા) વિ. સં. - 2030, પ્રાતઃ 10 બજાકર 50 મિનિટ પર નસીરાબાદ, અઝમેર (રાજસ્થાન)
સહિત્ય સૂજન	:	સંસ્કૃત ગ્રંથ :- મહાકાવ્ય - જયોદય (દો ભાગ), વીરોદય, સુર્દર્શનોદય, ભદ્રોદય, દયોદય (ચમ્પુ કાવ્ય), મુનિ મનોરંજનાશીતિ (મુક્તક કાવ્ય), ઋષિ કેસા હોતા હૈ (મુક્તક કાવ્ય) સમ્યક્ત્વસાર શતક, પ્રવચનસાર પ્રતિરૂપક, શાંતિનાથ પૂજન વિધાન હિન્દી ગ્રંથ :- ઋષભાવતાર, ગુણસુન્દર વૃત્તાન્ત, ભાગ્યોદય, જૈન વિવાહ વિધિ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર ટીકા, કર્ત્તવ્યપથ પ્રદર્શન, વિવેકોદય, સચિત્ત વિવેચન, સચિત્ત વિચાર, દેવાગમ સ્તોત્ર પદ્યાનુવાદ સહિત્ય :- નિયમસાર, અષ્પાહુડ, પવિત્ર માનવ જીવન, સ્વામી કુંદ-કુંદ ઔર સનાતન જૈન ધર્મ, ઇતિહાસ કે પત્રો, માનવ ધર્મ, સમયસાર તાત્પર્ય વૃત્તિ ટીકા (દાર્શનિક ગ્રંથ હુંએ)

મહાકવિ આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનસાગર જી કા વ્યક્તિત્વ એવં કૃતિત્વ :-

વ્યક્તિત્વ :

જયોદય મહાકાવ્ય બાળ બ્રહ્મચારી મહાકવિ પંડિત ભૂરામલ જી કી યશસ્વી લેખની સે પ્રસૂત હુ�आ હૈ, જો આગે ચલકર જૈન મુનિ અવસ્થા મેં આચાર્ય જ્ઞાનસાગર જી કે નામ સે પ્રસિદ્ધ હુએ । શ્રી ભૂરામલ જી એક ઐસે કવિ હૈને જિન્હોને નિરન્તર આત્મ સાધના કી ઓર અગ્રસર રહેતે હુએ એક નહીં અનેક મહાકાવ્યોનો સૂજન કિયા હૈ । ઐસા પ્રતીત હોતા હૈ કે આત્મસાધક યોગી કે લિએ કાવ્ય આત્મસાધના કા અંગ બન ગયા ઔર સમ્પૂર્ણ જીવન કાવ્યમય હો ગયા । કવિ ભૂરામલ જી કે વ્યક્તિત્વ કા બહિંગ ચિત્ર એક પ્રત્યક્ષદર્શી કે નિમ્ન શબ્દોને મેં દૂશ્યમાન હો ઉઠા -

“ ગૌર વર્ણ, ક્ષીણ શરીર, ચૌડા લલાટ, ભીતર જ્ઞાંકતી આઁખેં, હિત-મિત-પ્રિય ધીમા બોલ, સંયમિત સધી ચાલ, સતત શાન્ત મુદ્રા યહી થા ઉનકા અંગન્યાસ । ”

આત્મા મેં વીતરાગતા કા અવતરણ હોને કે બાદ ઉનકે અંતરંગ કી છવિ વક્તા ને નિમ્ન વિશેષણોને સે મૂર્તિત કર દી હૈ -

“ વિષયાશક્તિ-વિરક્ત, અપરિગ્રહી, જ્ઞાન-ધ્યાન-તપ મેં લવલીન, કરુણા-સાગર, પર-દુઃખકાતર, વિદ્યારસિક, કવિહૃદય, પ્રવચનપદુ, શાન્તસ્વભાવી, નિસ્પૃહી, સમતા, વિનય, ધૈર્ય ઔર સહિષ્ણુતા કી સાકાર મૂર્તિ, ભદ્રપરિણામી, સાધના મેં કઠોર, વાતસલ્ય મેં નવનીત સે ભી કોમલ એવં સરલ પ્રકૃતિ તેજસ્વી મહાત્મા - બસ યહી થા ઉનકા અન્તર કા આભાસ । ”

એસે વ્યક્તિત્વ કે ધની યોગી કા જન્મ રાજસ્થાન મેં જયપુર સમીપ સીકર જિલે કે રાણોલી ગ્રામ મેં હુ�आ થા । ઉનકે પિતા કા નામ શ્રી ચતુર્ભજ એવં માતા કા નામ શ્રીમતિ ઘૃતવરી દેવી થા । કવિ ને સ્વયં જયોદય મહાકાવ્ય કે પ્રત્યેક સર્ગ કી સ્વોપ્રજ્ઞ ટીકા કે અન્તર નિમ્ન શબ્દોને મેં અપને તથા અપને માતા-પિતા કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ -

“ શ્રીમાન् શ્રેષ્ઠિચતુર્ભજઃ સ સુષુવે ભૂરામલોપાહ્યયં,
વાણીભૂષણવર્ણિન ઘૃતવરી દેવી ચ યં ધીચયમ् ॥ ”

કવિ કા ભૂરામલ નામ ઉનકે ગૌર વર્ણ એવં લુનાઈ કો દેખતે હુએ રહ્યા ગયા થા । ઉનકા એક ઔર નામ થા ‘શાન્તિકુમાર’ જો સંભવત: રાશિ કે આધાર પર રહ્યા ગયા થા ।

શ્રી ભૂરામલ જી પાઁચ ભાઈ થે । બઢેં ભાઈ કા નામ છગનલાલ થા । તીન ભાઈ ઉનસે છોટે થે - ગંગાબક્સ, ગૌરીલાલ, દેવીલાલ ।

શિક્ષા:- શૈશવકાલ સે હી ભૂરામલ જી કી અધ્યયન મેં તીવ્ર રૂચિ થી । ઉન્હોને અપને જન્મ સ્થળ મેં હી કુચામનવાસી પં. જિનેશ્વરદાસ જી સે પ્રારમ્ભિક, પ્રાથમિક, લોકિક એવં ધાર્મિક શિક્ષા પ્રાસ કી, પર ગાંચ મેં ઉચ્ચે શિક્ષા પ્રાસ ન હો સકી । સન 1907 (વિક્રમ સંવત 1964) મેં ઉનકે પિતા શ્રી ચતુર્ભજ જી કી મૃત્યુ હો ગયી । ઉસ સમય બઢેં ભાઈ કી ઉપર 12 વર્ષ તથા ભૂરામલ જી કી ઉપર 10 વર્ષ થી । પિતા કે આકસ્મિક નિધન સે ઘર કી અર્થવ્યવસ્થા છિન્ન-ભિન્ન હો ગઈ । ફલસ્વરૂપ બઢેં ભાઈ છગનલાલ કો જીવકોપાર્જન હેતુ બાહર જાના પડ્યા । વે ગયા નગર (બિહાર) પહુંચે ઔર વહાઁ એક જૈન વ્યવસાયી કે યહાઁ કાર્ય કરને લગે । આગે અધ્યયન કા સાધન ન હોને સે ભૂરામલ જી ભી અપને અગ્રજ કે સમીપ ગયા નગર ચલે ગયે ઔર એક જૈન વ્યવસાયી કે પ્રતિષ્ઠાન મેં કાર્ય સીખને લગે ।

ગયા નગર મેં જીવન-યાપન કરતે હુએ લગભગ એક વર્ષ હી વ્યતીત હુઆ થા કે ઉનકા સાક્ષાત્કાર કિસી સમારોહ મેં ભાગ લેને આયે સ્યાદ્વાદ મહાવિદ્યાલય, વારાણસી (ડ.પ્ર.) કે છાત્રોને સે હુઆ । ઉન્હેં દેખકર ભૂરામલ જી કે હૃદય મેં વારાણસી જાકર વિદ્યાધ્યયન

પરોપકાર કી વેદી પર ચઢાયા ગયા ફલ કભી નિષ્ફલ નહીં જાતા ।

કરને કી તીવ્ર ઇચ્છા હુઈ । ઉન્હોંને અપની ઇચ્છા બડે ભાઈ સે નિવેદિત કી, પર આર્થિક પ્રતિકૂલતા કે કારણ બડે ભાઈ ને અનુમતિ નહીં દી । ભૂરામલ જી અપની જ્ઞાન પિપાસા કા દમન કરને મેં સમર્થ ન હો સકે ઔર લગભગ 15 વર્ષ કી આયુ મેં અધ્યયનાર્થ વારાણસી ચલે ગયે ।

સ્યાદ્વાદ મહાવિદ્યાલય મેં પહુંચકર ભૂરામલ જી ને માત્ર અધ્યયન કો હી મહત્વ દિયા । જહાં આપકે અન્ય સાથીયોં કા લક્ષ્ય પરીક્ષાયેં ઉત્તીર્ણ કર ઉપાધિયાં અર્જિત કરના થા, વહીં આપકા ઉદ્દેશ્ય જ્ઞાનાર્જન કરના હી થા । ઉનકા વિચાર થા કી ઉપાધિયાં તો ઉત્તીર્ણક પાને યોગ્ય સે ભી અર્જિત કી જા સકતી હૈને । યદિ ઉપાધિયોં કો હી લક્ષ્ય બનાયા જાયે તો જ્ઞાન ગૌણ હો જાવેગા । વે જ્ઞાન ગામ્ભીર્ય કા પ્રમાણ કદાપિ નહીં હો સકતા । ઇસી ધારણા કે ફલસ્વરૂપ ઉન્હોંને અનાવશ્યક પરીક્ષાયોં ન દેકર અહોરાત્ર ગ્રંથોં કા અધ્યયન કિયા । સ્વલ્પકાલ મેં હી શાસ્ત્રી સ્તર તક કે સભી ગ્રંથોં કા અધ્યયન પૂર્ણ કર લિયા । ક્રીન્સ કોલેજ, કાશી સે શાસ્ત્રી પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કી । સ્યાદ્વાદ મહાવિદ્યાલય સે ઉન્હોંને સંસ્કૃત, સંસ્કૃત સાહિત્ય ઔર જૈન દર્શન કી ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાસ કી ।

નવ પ્રવર્તન :-

ઉસ સમય પાઠ્યક્રમ મેં વ્યાકરણ, સાહિત્ય આદિ જૈનેત્તર ગ્રંથ હી થે, ક્યોંકિ અધિકાંશ જૈન ગ્રંથ અપ્રકાશિત થે, અતએવ અનુપલબ્ધ થે । ફલસ્વરૂપ જૈન છાત્રોં કો જૈનેત્તર ગ્રંથોં કો હી અધ્યયન કરના પડતા થા । ઇસસે ભૂરામલ જી કો અત્યંત દુઃখ હોતા થા । વે સોચતે થે કી જૈન આચાર્યોંને વ્યાકરણ, ન્યાય એવં સાહિત્ય કે અદ્વિતીય ગ્રંથોં કી રચના કી હૈ, કિન્તુ હમ ઉન્હેં પઢને કે સૌભાગ્ય સે વંચિત હૈને । યહ પીડા ઉનકે મન મેં ઉથલ-પુથલ મચાતી રહતી થી । તબ તક જૈન-ન્યાય ઔર વ્યાકરણ કે કુછ ગ્રંથ પ્રકાશિત હો ચુકે થે । ઇસકા સુફળ યહ હુઆ કી આપને અન્ય લોગોં કે સહયોગ કે અથક પ્રયત્ન કરકે ઉન ગ્રંથોં કો કાશી વિશ્વવિદ્યાલય ઔર કલકત્તા પરીક્ષાલય કે પાઠ્યક્રમોં મેં સમીક્ષિત કરવા દિયા । ઇસ સમય આપકી દૃષ્ટિ ઇસ તથ્ય પર ગયી કી જૈન વાઇદ્મય મેં કાવ્ય ઔર સાહિત્ય કે ગ્રંથોં કી ન્યૂનતા હૈ । અતઃ આપને સંકલ્પ કિયા કી અધ્યયન સમાસિ કે અનન્તર ઇસ ન્યૂનતા કો દૂર કરેંગે । યહીં યહ બાત ઉલ્લેખનીય હૈ કી વારાણસી મેં આપને વ્યાકરણ, ન્યાય ઔર સાહિત્ય કે જૈનાચાર્ય વિરચિત ગ્રંથોં કો હી અધ્યયન કિયા । ઉસ સમય સ્યાદ્વાદ મહાવિદ્યાલય મેં જિતને ભી અધ્યાપક થે, વે સભી અધિકાંશત: બ્રાહ્મણ હી થે । ઉન્હેં જૈન ગ્રંથોં કો પઢાને ઔર પ્રકાશ મેં લાને કી તીવ્ર ઇચ્છા થી । અતએવ જૈસે ભી, જિસ અધ્યાપક સે ભી સંભવ હુआ આપને જૈન ગ્રંથોં કા અધ્યયન કિયા ।

ઇસ સમય મહાવિદ્યાલય મેં પંડિત ઉમરાવસિંહ જી ધર્મશાસ્ત્ર કે અધ્યાપક થે, જો બાદ મેં બ્રહ્મર્ચર્ય પ્રતિમા ધારણ કર બ્રહ્મચારી જ્ઞાનાનન્દ કે નામ સે પ્રસિદ્ધ હુએ । ઉનસે ભૂરામલ જી કો જૈન ગ્રંથોં કે પઠન-પાઠન કે લિએ પ્રેરણા એવં પ્રોત્સાહન મિલા । ઇસલિએ ઉન્હોંને અપની રચનાઓં મેં ઉનકા ગુરુ રૂપ સ્મરણ કિયા -

“વિનમામિ તુ સન્મતિકમકામં દ્યામિતકેર્મહિતં જગતિ તમામ् ।

ગુણિનં જ્ઞાનાનન્દમુદાસં રૂચાં સુચારું પૂર્તિકરં કાં ॥ જયોદય 28/100 ॥

પ્રસ્તુત શલોક કે પ્રત્યેક ચરણ કે પ્રથમ અક્ષર કે યોગ સે ‘વિદ્યાગુરુ’ પદ બનતા હૈ તથા ઉનકા ‘જ્ઞાનાનન્દ’ નામ ઉલ્લેખિત કર ભૂરામલ જી ને અપને ગુરુ કો નમન કિયા ।

ભૂરામલ જી અધ્યયનકાલ સે હી સ્વાવલમ્બી થે । વિષમ પરિસ્થિતિયોં મેં ભી ઉન્હોંને કબી કિસી કે આગે હાથ નહીં ફેલાયા । વે સાયંકાલ ગંગા કે ઘાટોં પર ગમછે બેચ કર સ્વયં કા ખર્ચા ચલાતે થે । પં. શ્રી કૈલાશચંદ જી શાસ્ત્રી કે અનુસાર ઇસ મહાવિદ્યાલય કે 70 વર્ષ કે ઇતિહાસ મેં ઐસી દૂસરી મિસાલ દેખને યા સુનને કો મિલી ।

કાર્યક્ષેત્ર :-

અધ્યયન સમાપ્ત કર પં. ભૂરામલ જી શાસ્ત્રી અપને જન્મસ્થલી રાણૌલી લૌટ આયે । અબ ઉનકે સમક્ષ કાર્યક્ષેત્ર કે ચુનાવ કી સમસ્યા થે । ઉસ સમય ઘર કી આર્થિક સ્થિતિ ઠીક ન થી ઔર અન્ય વિદ્વાન મહાવિદ્યાલય સે નિકલતે હી સવૈતનિક સેવા સ્વીકાર કર રહે થે । તથાપિ ઉનકો સવૈતનિક અધ્યાપન કાર્ય કરના ઉચ્ચિત પ્રતીત નહીં હુએ । અતએવ વે અપને ગ્રામ મેં રહકર હી વ્યવસાય દ્વારા આજીવિકા અર્જિત કરતે હુએ નિઃસ્વાર્થ ભાવ સે સ્થાનીય જૈન બાલકો કો શિક્ષા પ્રદાન કરને લગે । ઇસી બીચ ઉનકે અગ્રજ શ્રી છગનલાલ જી ભી ગયા નગર સે વાપિસ આ ગયે । અતઃ દોનોં ભાઈયોં ને મિલકર વ્યવસાય પ્રારમ્ભ કિયા ઔર અનુજોં કે લાલન-પાલન એવં શિક્ષા-દીક્ષા કા ઉત્તરદાયિત્વ નિભાયા ।

પં. ભૂરામલ જી કી વ્યવસાયિક યોગ્યતા ઔર વિદ્વત્તા દેખ કર અનેક લોગ વિવાહ પ્રસ્તાવ લેકર આયે । ઉનકે ભાઈયોં તથા સંબંધિયોં ને વિવાહ કરને હેતુ બહુત આગ્રહ કિયા, કિન્તુ આપને વિવાહ કરના અસ્વીકાર કર દિયા । ક્યોંકિ આપને અધ્યયનકાલ મેં હી આજીવન બ્રહ્મચારી રહકર સાહિત્ય સૃજન એવં પ્રચાર મેં હી જીવન વ્યતીત કરને કા સંકલ્પ લિયા થા ।

વાસ્તવિક સ્વયં-સેવક વહી હૈ જો આત્મા કી સેવા કરતા હૈ ।

સાહિત્ય સૂજન કી પ્રેરણ :-

શ્રી ભૂરામલ જી કો સાહિત્ય સૂજન હેતુ પ્રેરિત કરને વાલે દો કારણ હૈને ઇનમેં પ્રથમ હૈ જૈન વાડ્મય મેં કાવ્ય ઔર સાહિત્ય કી ચ્યૂનતા એવં અપ્રકાશિત હોના ઔર દુટીયું હૈ અધ્યયનકાલ કી એક ઘટના । ઘટના ઇસ પ્રકાર હૈ – બનારસ મેં જબ એક દિન ભૂરામલ જી ને એક જૈનેત્ર વિદ્વાન કે સમીપ પહુંચકર જૈન સાહિત્ય કા અધ્યયન કરાને હેતુ નિવેદન કિયા તો ઉન વિદ્વાન ને વ્યંગ્ય કરતે હુએ કહા કી ‘જૈનિયોં કે યહાઁ હૈ કહાં એસા સાહિત્ય, જો મૈં તુમ્હેં પઢાડું? યહ સુનકર ક્ષણ ભર કો ભૂરામલ જી અચેત સે હો ગયે જૈસે કાઠ માર દિયા હો કિસી ને । શબ્દ બાણ કી ભાઁતિ પર્દે કો ચીરતે હુએ હૃદય તક પહુંચ ગયે’ ઉસ દિન ઉન્હેં મન મેં બડી ટીસ હુઈ । મન હી મન ખેદ કરતે હુએ અપના સા મુંહ લેકર વાપિસ આ ગયે । ઉસી સમય ઉન્હોને દૃઢ સંકલ્પ કિયા કી મૈં અધ્યયન કાલ કે ઉપરાન્ત એસે સાહિત્ય કા નિર્માણ કરુંગા જિસે દેખકર જૈનેત્ર વિદ્વાન ભી ‘દાંતોં તલે અંગુલી દબા લેં ।

સાહિત્ય સૂજના :-

અપને સંકલ્પ કો કાર્ય રૂપ દેને હેતુ ભૂરામલ જી વ્યવસાય મેં ઉદાસીન હો ગયે । વ્યવસાય કા કાર્ય છોટે ભાઈયોં કો સૌંપ કર વે પૂર્ણ રૂપેણ અધ્યયન-અધ્યાપન ઔર સાહિત્ય-સૂજન મેં જુટ ગયે । ઉન્હોને અધ્યયન ઔર લેખન કો હી અપની દિન ચર્ચા બના લિયા । વે દિન મેં એક બાર શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભોજન કરાને લગે । ઇસી બીચ આપકો દાંતા (રામગઢ) રાજસ્થાન મેં સંસ્કૃત અધ્યાપન કે લિએ બુલાયા ગયા । વે વહાઁ જાકર પરમાર્થ ભાવ સે અધ્યાપન કાર્ય કરાને લગે ।

ઇસ પ્રકાર અધ્યાપન એવ અધ્યયન કાર્ય કરતે હુએ સંસ્કૃત એવં હિન્દી ગ્રંથોં કી રચના કર ઇન ભાષાઓં કે સાહિત્ય કો વિપુલ સમૃદ્ધિ પ્રદાન કી ।

ચારિત્ર કી ઓર કદમ :-

ઇસ પ્રકાર અધ્યયન-અધ્યાપન ઔર અભિનવ ગ્રંથોં કી રચના કરતે હુએ જબ ભૂરામલ જી કી યુવાવસ્થા વ્યતીત હુઈ, તબ આપકે મન મેં ચારિત્ર ધારણ કર આત્મ કલ્યાણ કરાને કી અન્તઃસ્થિતિ ભાવના બલવતી હો ઉઠી । ફલસ્વરૂપ બાલ બ્રહ્મચારી હોતે હુએ ભી સન् 1947 (વિક્રમ સંવત् 2004) મેં અજમેર નગર મેં આચાર્ય શ્રી વીરસાગર જી મહારાજ સે વ્રત રૂપ સે બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા ધારણ કર લી । સન् 1949 (વિક્રમ સંવત् 2006) મેં આષાઢ શુક્લ અષ્ટમી કો પૈતૃક ઘર પૂર્ણતયા ત્વાગ દિયા । ઇસ અવસ્થા મેં ભી વે નિરન્તર જ્ઞાનારાધના મેં સંલગ્ન રહે । ઉન્હોને ઇસી સમય પ્રકાશિત હુએ સિદ્ધાંત ગ્રંથ ધ્વલ, જય ધ્વલ એવં મહાબન્ધ કા વિધિવત્ સ્વાધ્યાય કિયા ।

ચારિત્ર પથ પર અગ્રસર હોતે હુએ 25 અપ્રૈલ 1955, અક્ષય તૃતીયા તિથિ કો બ્રહ્મચારી જી ને મન્સૂરપુર (મુજફરનગર, ડ.પ્ર.) મેં આચાર્ય શ્રી વીરસાગર જી મહારાજ સે ક્ષુલ્ક દીક્ષા ગ્રહણ કી ઔર ઉન્હેં ક્ષુલ્ક શ્રી જ્ઞાનભૂષણ નામ દિયા ગયા ।

આત્મ કલ્યાણ કે પથ પર અગ્રસર હોતે હુએ આચાર્ય શ્રી દેશભૂષણ જી મહારાજ કે દ્વારા સન् 1957 મેં એલક કે રૂપ મેં દીક્ષિત કિયે ગયે ।

જબ એલક શ્રી જ્ઞાનભૂષણ જી ને અંતરંગ નિર્મલતા મેં વૃદ્ધિ કે ફલસ્વરૂપ સ્વયં કો ઉચ્ચતમ સંયમ મેં પાલન મેં સમર્થ પાયા તબ આષાઢ કૃષ્ણ 2, વિક્રમ સંવત् 2016, ઈસ્વી સન् 22 જૂન 1959, સોમવાર કો ખનિયાઁ જી કી નસિયા (જયપુર) મેં આચાર્ય શ્રી શિવસાગર જી મહારાજ સે પ્રથમ મુનિ શિષ્ય કે રૂપ મેં દીક્ષા ગ્રહણ કી ઔર મુનિ શ્રી જ્ઞાનસાગર જી કે નામ સે પ્રસિદ્ધ હુએ । ઇસ સમય ભી મુનિ શ્રી કી અધ્યયન કે પ્રતિ રુચિ ચરમ સીમા પર થી । અતએવ વે સંઘસ્થ મુનિ, આર્થિકા, ક્ષુલ્ક, બ્રહ્મચારી આદિ કો ગ્રન્થ પઢાતે થે । અધ્યાપન કે પ્રતિ રુચિ દેખકર સહજ કી ઉનકો સંઘ કા ઉપાધ્યાય બના દિયા ગયા । વયોવૃદ્ધ હોતે હુએ ભી ધર્મ પ્રભાવના હેતુ ઉન્હોને રાજસ્થાન મેં વિહાર કિયા । વહાઁ નગર-નગર ભ્રમણ કર ધર્મોપદેશ દિયા । ઉનકે પ્રવચનોં સે પ્રભાવિત હોકર અનેક લોગોં કે જીવન મેં ધર્મ કા પ્રવેશ હુઆ ।

આચાર્ય પદ :-

ફાલ્યુન કૃષ્ણ પંચમી, વિક્રમ સંવત્ 2025, શુક્લવાર 7 ફરવરી 1969 કો નસીરાબાદ, જિલા અજમેર (રાજસ્થાન) કી જૈન સમાજ ને આપકો આચાર્ય પદ સે અલંકૃત કિયા, ઉસી દિન મુનિ શ્રી વિવેકસાગર જી ને આપસે દીક્ષા ગ્રહણ કી ।

સ્વ-પર કલ્યાણ કરતે હુએ આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનસાગર જી લગભગ 80 વર્ષ કે હો ગયે, કિન્તુ ઉનકે અધ્યયન-અધ્યાપન પર શારીરિક અવસ્થા કા કોઈ પ્રભાવ ન પડા । ઉનકે સંઘ મેં અધ્યયન-અધ્યાપન કા કાર્યક્રમ વર્તમાન યુગ કે અધ્યાપક એવં અધ્યેતા કે લિએ આશ્રય કારક હૈ । આચાર્ય શ્રી કે સંઘ મેં અધ્યયન કા કાર્યક્રમ ઉદાહરણત: ગ્રીબ્ધકાલ મેં ઇસ પ્રકાર થા –

ગુણવાન ગુણિયોં કો આદર દેતે હી હૈને, ક્યોંકિ ઉન્હેં ગુણોં કી મહત્ત્વ માલૂમ હૈ ।

- (૧) પ્રાતઃ 5.30 સે 6.30 તક અધ્યાત્મ તરંગિણી ઔર સમયસાર કલશ ।
- (૨) પ્રાતઃ 7 સે 8 તક પ્રમેયરતમાલા ।
- (૩) પ્રાતઃ 8 સે 9 તક સમયસાર ।
- (૪) પ્રાતઃ 10.30 સે 11.30 તક અષ્ટસહ્વરી ।
- (૫) મધ્યાન્હ 1 સે 2 તક કાતન્ત્રરૂપમાલા વ્યાકરણ ।
- (૬) મધ્યાન્હ 3 સે 4 તક પંચાસ્તિકાય ।
- (૭) સાયં 4 સે 5 તક પંચતત્ત્ર ।
- (૮) સાયં 5 સે 6 તક જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ।

મહાકવિ આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનસાગર જી કા હસ્તલેખ સુન્દર એવં સ્પष્ટ થા । વે આચાર્ય પદ પર આસીન હોતે હુએ ભી ખ્યાતિ, લાભ આદિ સે પરિપૂર્ણ દૂર રહ્તે થે । યહી કારણ હૈ કિ ઉનકે સમાધિમરણ કે પશ્ચાત્ જયોદય મહાકાવ્ય કી સ્વોપ્જન ટીકા (પૂર્વાર્દ્ધ એવં ઉત્તરાર્દ્ધ દો ભાગો મેં) તથા મુનિ મનોરંજનાશીતિ (મુનિ મનોરંજન શતક) પ્રકાશિત હો સકે હું ।

શિષ્યવૃન્દ :-

મુનિ શ્રી કે અગાધ જ્ઞાન એવં પ્રખર તપ સે પ્રભાવિત અનેક આત્માર્થિયોં ને ઉનકા શિષ્યત્વ પ્રાસ કિયા ઔર મનુષ્ય પર્યાય કો સફળ બનાયા । ઉનકે પ્રમુખ શિષ્યોંને નામ - આચાર્ય શ્રી વિદ્યાસાગર જી, આચાર્ય કલ્પ શ્રી વિવેકસાગર જી, મુનિ શ્રી વિજયસાગર જી, ઐલક શ્રી સન્મતિસાગર જી, ક્ષુલ્ક શ્રી આદિસાગર જી, ક્ષુલ્ક શ્રી સ્વરૂપાનંદ જી, ક્ષુલ્ક શ્રી સુખસાગર જી, ક્ષુલ્ક શ્રી સંભવસાગર જી મહારાજ થે ।

ઇનમેં આચાર્ય શ્રી વિદ્યાસાગર જી વર્તમાન યુગ કે સર્વાધિક લબ્ધ ખ્યાત મુનિ આચાર્ય હું । આપને અપને ગુરુ કે હી સદૃશ્ય ‘મૂક માટી’ મહાકાવ્ય, નર્મદા કા નરમ કંકર, તોતા ક્યોં રોતા ? ડૂબો મત / લગાઓ ડુબકી, શ્રમણ શતક, ભાવના શતક, નિરંજન શતક, પરીષહજય શતક, સુનીતિ શતક આદિ અનેક સંસ્કૃત એવં હિન્દી શતકોં તથા વિભિન્ન સાહિત્ય કા સૃજન કિયા હૈ એવં ઉસી મેં રત હું ।

ચારિત્ર ચક્રવર્તી પદ :-

સન્ 1972 મેં આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનસાગર જી કા ચાતુર્માસ નસીરાબાદ મેં હુંથા । યહીં પર આચાર્ય શ્રી સે 20 અક્ટૂબર 1972 કો સ્વરૂપાનંદ જી ને ક્ષુલ્ક દીક્ષા અંગીકાર કી । ઇસ અવસર પર જૈન સમાજ ને આપકો ચારિત્ર ચક્રવર્તી પદ સે સમ્બોધિત કર અપના શ્રદ્ધાતીરેક એવં પ્રગાઢ ભક્તિભાવ અભિવ્યક્ત કિયા ।

સમાધિમરણ :-

જ્ઞાન એવં તપ મેં યુવા આચાર્ય શ્રી જ્ઞાનસાગર જી કા શરીર વૃદ્ધાવસ્થા કે કારણ ક્રમશઃ ક્ષીણ હોને લગા । ગઠિયા વાત કે કારણ સભી જોડ્યોંને અપાર પીડ્યા હોને લગી । ઇસ સ્થિતિ મેં ઉન્હોને સ્વયં કો આચાર્ય પદ કા નિર્વાહ કરને અસમર્થ પાયા ઔર જૈનાગમ કે નિયમાનુસાર આચાર્ય પદ કા પરિત્યાગ કર સલેખના બ્રત કરને કા દૂઢ નિશ્ચય કિયા । આપને સંકલ્પ કો કાર્યરૂપ મેં પરિણતિ કરને હેતુ ઉન્હોને નસીરાબાદ મેં મૃગશિર કૃષ્ણ-2, વિક્રમ સંવત્ - 2029, બુધવાર, 22 નવમ્બર 1972 કો લગભગ 25000 જનસમુદાય કે સમક્ષ અપને યોગ્યતમ શિષ્ય મુનિ શ્રી વિદ્યાસાગર જી સે નિવેદન કિયા - “યહ નશ્વર શરીર ધીરે-ધીરે ક્ષીણ હોતા જા રહા હૈ, મૈં અબ આચાર્ય પદ છોડકર પૂર્ણરૂપે આત્મકલ્યાણ મેં લગના ચાહતા હું । જૈનાગમ કે અનુસાર ઐસા કરના આવશ્યક ઔર ઉચિત હૈ, અતઃ મૈં અપના આચાર્ય પદ તુમ્હેં સૌંપતા હું ।”

આચાર્ય શ્રી કે ઇન શબ્દોની સહજતા, સરલતા તથા ઉનકે અસીમિત માર્દવ ગુણ સે મુનિ શ્રી વિદ્યાસાગર જી દ્રવિત હો ઉઠે । તબ આચાર્ય શ્રી ને ઉન્હેં અપને કર્તવ્ય, ગુરુ-સેવા, ભક્તિ ઔર આગમ કી આજ્ઞા કા સ્મરણ કરાકર સુસ્થિર કિયા । ઉચ્ચાસાન કા ત્યાગ કર ઉસ પર મુનિ શ્રી વિદ્યાસાગર જી કો વિરાજિત કિયા । શાસ્ત્રોક્ત વિધિ સે આચાર્ય પદ પ્રદાન કરને કી પ્રક્રિયા સમ્પન્ત કી ।

અનન્તર સ્વયં નીચે કે આસન પર બૈઠ ગયે । ઉનકી મોહ એવં માનમર્દન કી અદ્ભુત પરાકાષ્ઠ ચરમ સીમા પર પહુંચ ગયી । અબ મુનિ શ્રી જ્ઞાનસાગર જી ને અપને આચાર્ય શ્રી વિદ્યાસાગર જી સે અત્યંત વિનયપૂર્વક નિવેદન કિયા -

“ભો ગુરુદેવ! કૃપાં કુરુ ।”

‘હે ગુરુદેવ ! મૈં આપકી સેવા મેં સમાધિ ગ્રહણ કરના ચાહતા હું । મુજબ પર અનુગ્રહ કરો ।’ આચાર્ય શ્રી વિદ્યાસાગર જી ને અત્યંત શ્રદ્ધાવિનિષ્ઠ અવસ્થા મેં ઉનકો સલેખના બ્રત ગ્રહણ કરાયા । મુનિ શ્રી જ્ઞાનસાગર જી સલેખના બ્રત કા પાલન કરને કે લિએ ક્રમશઃ અન્ન,

માન કો સમજને ઔર ઉસે જીતને મેં હી માનવ કી સફળતા હૈ ।

फलों का रस एवं जल का परित्याग करने लगे । २८ मई १९७३ को आहार का पूर्ण रूपेण त्याग कर दिया । वे पूर्ण निराकुल होकर समता भाव से तत्त्व चिन्तन करते हुए आत्मरमण में लीन रहते । आचार्य श्री विद्यासागर जी, ऐलक सन्मतिसागर जी एवं क्षुल्क स्वरूपानंद जी निरन्तर अपने पूर्व आचार्य के समीप रहकर तन्मयता व तत्परता से सेवा करते, सम्बोधित करते थे ।

ज्येष्ठ कृष्ण अमावस्या, १ जून १९७३ का दिन, समाधिमरण का पाठ चल रहा था । चारों ओर परम शांति थी । “ॐ नमः सिद्धेभ्यः” का उच्चारण हृदयतंत्री को झँकूत कर रहा था । उसी समय आत्मलीन मुनि श्री जी ने प्रातः १० बजकर ५० मिनिट पर पार्थिव देह का परित्याग कर दिया ।

कृतित्व :-

महाकवि आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज ने संस्कृत एवं हिन्दी भाषा में अनेक ग्रंथों का सूजन कर इन भाषाओं के साहित्य भण्डार को समृद्ध किया है । उनकी यशस्वी लेखनी से प्रसूत साहित्य इस प्रकार है -

संस्कृत साहित्य :-

- (क) महाकाव्य (1) जयोदय
 (2) वीरोदय
 (3) सुदर्शनोदय
 (4) भद्रोदय (समुद्र दत्त चरित्र)
- (ख) चम्पू काव्य (1) दयोदय चम्पू
- (ग) मुक्तक काव्य (1) मुनि मनोरंजनशीति
 (2) त्रघुषि कैसा होता है ?
 (3) सम्यक्त्वसार शतक
 (4) संस्कृत शांतिनाथ विधान
- (घ) छायानुवाद (1) प्रवचनसार प्रतिरूपक

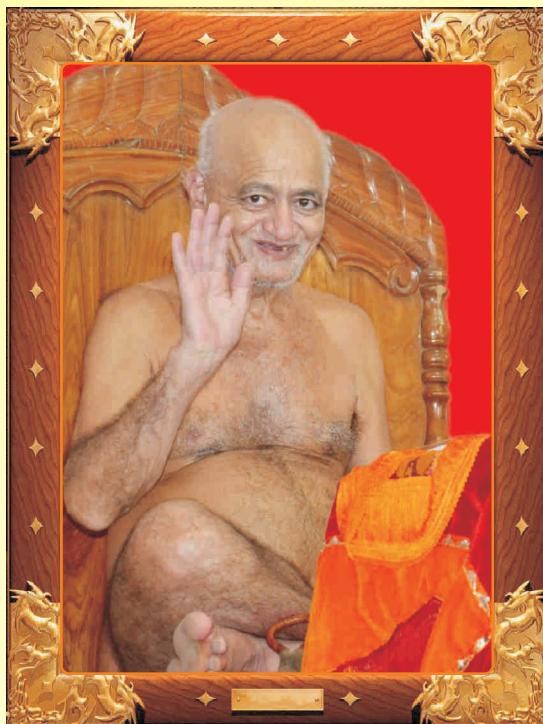
हिन्दी साहित्य :-

- (क) महाकाव्य (1) त्रृष्णाभवतार
 (2) गुणसुन्दर वृतान्त
 (3) भाग्योदय
- (ख) गद्य (1) कर्तव्यपथ प्रदर्शन
 (2) मानव धर्म
 (3) सचित्त विवेचन
 (4) सचित्त विचार
 (5) स्वामी कुंदकुंद और सनातन धर्म
 (6) इतिहास के पन्ने
- (ग) पद्य (1) पवित्र मानव जीवन
 (2) सरल जैन विवाह विधि
- (घ) टीका ग्रंथ (1) तत्त्वार्थदीपिका (तत्त्वार्थसूत्र पर)
 (2) देवागम स्तोत्र का पद्यानुवाद
 (3) नियमसार का पद्यानुवाद
 (4) अष्टपाहुड़ का पद्यानुवाद
 (5) समयसार तात्पर्यवृत्ति का हिन्दी अनुवाद

- :- :- :- :- :::::- :- :- :-

स्वयं में गुरुता का अनुभव करने वाल व्यक्ति ही गर्व करता है ।

દિગ્ંબર સરીવર કે રંજહંસ, સંત શિરીમળિ આચાર્ય શ્રી વિદ્યાસાગર જી મહારાજ

પૂર્વ નામ	: શ્રી વિદ્યાધર જી જૈન અષ્ટગે
પિતા	: શ્રી મલ્લપણ જી જૈન અષ્ટગે
માતા	: શ્રીમાતી શ્રીમંતી જી જૈન અષ્ટગે
જન્મ	: 10 અક્ટૂબર, 1946, આશ્વિન શુક્રવાર - 15 વિ. સં.- 2003 (શારદ પૂર્ણિમા) સદલગા, ચિકકોડી, જિલ્લા - બેલગાંવ (કર્નાટક)
લौકિક શિક્ષા	: નવમી
બ્રહ્મચર્ય વ્રત	: 1966 મેં આચાર્ય શ્રી દેશભૂषણ જી મહારાજ સે
મુનિ દીક્ષા	: 30 જૂન, 1968, આષાઢ શુક્રવાર - પંચમી વિ. સં.- 2025, અજમેર (રાજસ્થાન)
દીક્ષા ગુરુ	: મુનિ શ્રી જ્ઞાનસાગર જી મહારાજ
આચાર્ય પદ	: 22 નવમ્બર 1972, બુધવાર, માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ-2, વિ. સં. 2029 નસીરાબાદ, જિલ્લા-અજમેર (રાજ.)
માતૃ ભાષા	: કન્નડ
કૃતિત્વ	: 1. ચેતન કૃતિત્વ: 120 મુનિ, 172 આર્થિકાયં, 20 એલક, 14 ક્ષુલિલકાયં ઔર 1 હજાર સે અધિક બ્રહ્મચારી એવં બ્રહ્મચારિણી બહિનેં સાધનારત હુંનેં।

અચેતન કૃતિત્વ :

સંસ્કૃત રચનાયં :

- 1. શારદા સ્તુતિ, 2. શ્રમણ શતકમ, 3. નિરંજન શતકમ, 4. ભાવના શતકમ, 5. પરીષહજય શતકમ

6. સુનીતિ શતકમ, 7. ચેતન ચન્દ્રોદય, 8. ધીવરોદય ચંપૂ કાવ્ય (અપ્રકાશિત)

9. મૂકમાટી મહાકાવ્ય, 10. નર્મદા કા નરમ કંકર, 11. ડૂબો મત લગાઓ ડુબકી, 12. તોતા ક્રોં રોતા ?

13. ચેતના કે ગહરાવ મેં, 14. અનેક હાઇકો કવિતાયં (અપ્રકાશિત હુંનેં)

13. આચાર્ય શાન્તિસાગર સ્તુતિ, 14. આચાર્ય વીરસાગર સ્તુતિ, 15. આચાર્ય શિવસાગર સ્તુતિ

16. આચાર્ય જ્ઞાનસાગર સ્તુતિ, 17. અધ્યાત્મ ભક્તિ ગીત (7 ભક્તિ ગીત)

18. નિજાનુભવ શતક, 19. મુક્તક શતક, 20. શ્રમણ શતક, 21. નિરંજન શતક, 22. ભાવના શતક

23. પરીષહ જય શતક, 24. સુનીતિ શતક, 25. દોહાદોહન શતક, 26. સૂર્યોદય શતક, 27. પૂર્ણોદય શતક

28. સર્વોદય શતક, 29. જિનસ્તુતિ શતક

1. કુન્દકુન્દ કા કુન્દન (સમયસાર), 2. નિજામૃત પાન (સમયસારકલશ), 3. અષ્ટ પાહુડ, 4. નિયમસાર

5. બારસ અણુવેક્ખા, 6. પંચાસ્તિકાય, 7. ઇષ્ટોપદેશ (બસંતિલકા), 8. પ્રવચનસાર

9. સમાધિ સુધા શતક (સમાધિ શતક), 10. નવ ભક્તિયાં (આચાર્ય પૂજ્યપાદ કૃત)

11. સમત્ભદ્ર કી ભદ્રતા (સ્વયંભૂ સ્તોત્ર), 12. રયણ મંજૂષા (રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચાર)

13. આપા મીમાંસા (દેવાગમ સ્તોત્ર), 14. દ્રવ્ય સંગ્રહ (બસંતિલકા છંદ), 15. ગોમ્પટેશ અષ્ટક, 16. યોગસાર

17. આપા પરીક્ષા, 18. જૈન ગીતા (સમણ સુત્તા), 19. કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર, 20. જિન સ્તુતિ (પાત્રકેસરી સ્તોત્ર)

21. ગુણોદય (આત્માનુશાસન), 22. સ્વરૂપ સંબોધન, 23. ઇષ્ટોપદેશ (જ્ઞાનોદય), 24. દ્રવ્ય સંગ્રહ (બસંતિલકા એવં જ્ઞાનોદય)

1. પ્રવચન પર્વ, 2. પ્રવચન પીયૂષ, 3. પ્રવચનામૃત, 4. પ્રવચન પારિજાત, 5. પ્રવચન પંચામૃત, 6. પ્રવચન પ્રદીપ

7. પ્રવચન પ્રમેય, 8. પ્રવચનિકા, 9. પ્રવચન સુરાભિ, 10. તેરહ સૌ એક, 11. ધીવર કી ધી, 12. સર્વોદય સાર

13. સીપ કે મોતી, 14. વિદ્યા વાણી, 15. અકિચ્ચિત કર, 16. ચરણ આચરણ કી ઓર, 17. કર વિવેક સે કામ

18. ધર્મ દેશના, 19. કુણ્ઠલપાર દેશના, 20. તપોવન દેશના, 21. આદર્શોને આદર્શ, 22. સિદ્ધોદય સાર

23. કૌન કહાં તક સાથ દેગા, 24. સમાગમ, 25. ગુરુવાણી, 26. વ્યામોહ કી પરાકાઢા, 27. ભક્ત કા ઉત્તર્ગ

28. આત્માનુભૂતિ હી સમયસાર, 29. મૂર્ત સે અમૂર્ત કી ઓર, 30. સ્વરાજ ઔર ભારત, 31. અહિસા સૂત્ર, 32. મેરે સપનોનો કા ભારત,

33. ભારત કી ભાષા રાષ્ટ્ર ભાષા હો, 34. જૈન દર્શન કા હૃદય, 35. જયન્તી સે પર, 36. સત્ય કી છાંબ મેં, 37. બ્રહ્મચર્ય ચેતન કા

ભોગ, 38. ભોગ સે યોગ કી ઓર, 39. આદર્શ કૌન ?, 40. મરહમ મરહમ બને, 41. માનસિક સફલતા, 42. ન ધર્મો

ધાર્મિકૈર્વિના, 43. ડબડબાતી આંખોનેં। ઇસ પ્રકાર 50 સે અધિક કૃતિયાંનેં हैं।

સમયોપદેશ ભાગ 1-2, ગુરુવયર્ણ, દિવ્યોપદેશ, ઇષ્ટોપદેશ, પંચાસ્તિકાયોપદેશ, શ્રુતારધન ભાગ 1-2-3

(ઔર ભી બહુત સી કૃતિયાંનેં હૈનેં જિનકે નામ જ્ઞાત નહીં હો સકે હૈનેં।)

ગ્રન્થ પ્રવચન :

શ્રમણ પરમ્પરા કે આદર્શ સંત જૈનાચાર્ય શ્રી વિદ્યાસાગર જી મહારાજ

- ડૉ. બારેલાલ જૈન, ટીકમગઢ (મ.પ્ર.)

ભારત-ભૂ પર શાન્તિ સુધારસ કી વર્ષા કરને વાલે અનેક મહાપુરુષ ઔર સંત કવિ જન્મ લે ચુકે હુંએ। ઉનકી સાધના ઔર કથની-કરની કી એકતા ને સારે વિશ્વ કો જ્ઞાનરૂપી આલોક સે આલોકિત કિયા હૈ। ઇન સ્થિતિપ્રજ્ઞ પુરુષોને અપની જીવનાનુભવ કી વાણી સે ત્રસ્ત ઔર વિઘટિત સમાજ કો એક નવીન સંબલ પ્રદાન કિયા હૈ। જિસને રાજનૈતિક, સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક ઔર સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોને મેં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કિએ હુંએ। રામ, કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, ઈસા, મોહમ્મદ હજરત ઔર આધ્યાત્મિક સાધના કે શિખર પુરુષ આચાર્ય કુન્ડકુન્દ, પૂજ્યપાદ, મુનિ યોગીન્દુ, શંકરાચાર્ય, સંત કબીર, દાદુનાનક, બનારસીદાસ, દ્યાનતરાય તથા મહાત્મા ગાંધી જૈસે મહામના સાધકોને અપની આત્મ-સાધના કે બલ પર સ્વતંત્રતા ઔર સમતા કે જીવન-મૂલ્ય પ્રસ્તુત કરકે સમ્પૂર્ણ માનવતા કો એક સૂત્ર મેં બાંધું હૈ। ઉનકે ત્યાગ ઔર સંયમ મેં સિદ્ધાંતોનો ઔર વાણિયોનો આજ ભી સુખ શાંતિ કી સુંગંધ સુવાસિત હો રહી હૈ। જીવન મેં આસ્થા ઔર વિશ્વાસ, ચરિત્ર ઔર નિર્મલ જ્ઞાન તથા અહિંસા એવં નિર્બૌર કી ભાવના કો બલ દેને વાલે વિદ્યાસાગર જી મહારાજ વર્તમાન શિખર પુરુષ હુંએ, જિનકી ઓજ ઔર માધુર્યપૂર્ણ વાણી મેં ઋજુતા, વ્યક્તિત્વ મેં સમતા, જીને મેં સાદગી કી ત્રિવેણી હૈ। જીવન-મૂલ્યોનો પ્રતિષ્ઠિત કરને વાલે બાળ બ્રહ્મચારી મુનિ શ્રી વિદ્યાસાગર જી સ્વભાવ સે સરલ ઔર સબ જીવોને પ્રતિ મિત્રવત્ત વ્યવહાર કે સંપોષક હૈ, ઇસી કારણ ઉનકે વ્યક્તિત્વ મેં વિશ્વ-બંધુત્વ કી, માનવતા કી સૌંધી-સુગંધ વિદ્યમાન હૈ।

આશ્વન શરદ પૂર્ણિમા કે પવિત્ર દિવસ મેં સંવત્-2003, 10 અક્ટૂબર 1946 કો કર્નાટક પ્રાંત કે બેલગામ જિલે કે સુપ્રસિદ્ધ ગ્રામ સદલગા કે શ્રેષ્ઠી શ્રી મલ્લપા પારસપા જી અષ્ટગે એવં શ્રીમતિ શ્રીમંતી જી કે પરિવાર મેં રાત્રિ કો બાલક શ્રી વિદ્યાધર જી કા જન્મ ચિક્કોડી ગ્રામ કી અસ્પતાલ મેં હુંઆ થા। સમીપસ્થ ગ્રામ અવિકવાટ સ્થિત ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ સમ્પત્ત ભટ્ટારક મુનિ વિદ્યાસાગર કે સમાધિસ્થલ પર માતા-પિતા કે અક્સર જાને તથા વહાઁ પર ભક્તિભાવ રખને કે કારણ ઇસ બાલક કા નામકરણ વિદ્યાધર હુંઆ। ધાર્મિક વિચારોને સે ઓત-પ્રોત સંવેદનશીલ સદગૃહસ્થ મલ્લપા જી નિત્ય પ્રતિ જિનેન્દ્ર દર્શન એવં પૂજન કે પશ્વાત્ કી ભોજનાદિ આવશ્યક કરતે થે। સાધુ-સત્તસંગતિ કરને સે પરિવાર મેં સંયમ, અનુશાસન, રીતિ-નીતિ કી ચર્ચા કા હી પરિપાલન હોતા થા।

આપ માતા-પિતા કી દ્વિતીય સંતાન હોકર ભી અદ્વિતીય સંતાન હુંએ। બઢે ભાઈ શ્રી મહાવીરપ્રસાદ જી સ્વસ્થ પરંપરા કા નિર્વાહ કરતે હુએ સાચ્ચિકતા પૂર્વક સદગૃહસ્થમય જીવન-યાપન કર રહે હુંએ। માતા-પિતા, દો છોટે ભાઈ અનંતનાથ એવં શાંતિનાથ એવં બહિનેં શાંતા વ સુવર્ણા ભી આપસે પ્રેરણ પાકર ઘર-ગૃહસ્થી કે જંજાલ સે મુક્ત હોકર જીવન-કલ્યાણ હેતુ જિનેશ્વરી દીક્ષા લેકર આત્મ સાધનારાત્ હુએ। ધન્ય હૈ વહ પરિવાર જિસકે સાત સદસ્ય સાંસારિક પ્રપંચોનો છોડકર મુક્તિ માર્ગ પર ચલ રહે હુંએ। ઇતિહાસ મેં એસી અનોખી ઘટના કા અન્ય ઉદાહરણ બિરલે હી દેખને કો મિલતા હૈ।

વિદ્યાધર કા બાલ્યકાલ ઘર તથા ગાંબ વાલોને કે માન કો જીતને વાલી આશ્વર્યકારી ઘટનાઓને સે યુક્ત રહા હૈ। ખેલકૂદ કે સ્થાન પર સ્વયં માતા-પિતા કે સાથ મંદિર જાના, ધર્મ-પ્રવચન સુનના, શુદ્ધ સાચ્ચિક પ્રયાસ કરના, મુનિ આજ્ઞા સે સંસ્કૃત કે કઠિન સૂત્ર એવં પદોનો કો કંઠસ્થ કરના આદિ અનેક ઘટનાએ માનોં ભવિષ્ય મેં અધ્યાત્મ-માર્ગ પર ચલને કા સંકેત દે રહી થીં। આપ પઢાઈ હો યા ગૃહકાર્ય, સભી કો અનુશાસિત ઔર ક્રમબદ્ધ તૌર પર પૂર્ણ કરતે। બચપન મેં હી મુનિ-ચર્ચા કો દેખને, ઉસે સ્વયં આચરિત કર દેખને કી ભાવના સે હી બાબડી મેં સ્નાન કે સમય પાની મેં તૈરને કે બહાને આસન ઔર ધ્યાન લગાના, મંદિર મેં વિરાજિત મૂર્તિ કે દર્શન કે સમય ઉનમેં છિપી વિરાટ પ્રતિભા કો જાનને કા પ્રયાસ કરના, બિચ્છૂ કે કાટને પર ભી અસીમ દર્દ કો હુંસે હુએ પી જાના, પરન્તુ ધાર્મિક ચર્ચા મેં અંતર નહીં આને દેના, ઉનકે સંકલ્પવાન પથ પર આગે બઢને કે સંકેત થે। ગાંબ કી પાઠશાલા મેં માતૃભાષા કન્ફર્ડ મેં અધ્યયન પ્રારમ્ભ કર સમીપસ્થ ગ્રામ બેઢકીહાલ મેં હાઈ સ્કૂલ કી નવમીં કશ્શ તક અધ્યયન પૂર્ણ કિયા। ચાહે ગળિત કે સૂત્ર હોંયા ભૂગોળ કે નકશે, પલ ભર મેં કંડી મેહનત ઔર લગન સે ઉસે પૂર્ણ કરતે થે। ઉન્હોને શિક્ષા કો સંસ્કાર ઔર ચારિત્ર કી આધારશિલા માના ઔર ગુરુકુલી વ્યવસ્થાનુસાર શિક્ષા કો ગ્રહણ કિયા, તથી જો આજ તક ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા કે વિકાસ મેં વે સત્ત શિક્ષા દે રહે હુંએ।

વાસ્તવિક શિક્ષા તો બ્રહ્મચારી અવસ્થા મેં તથા મુનિ વિદ્યાસાગર કી અવસ્થા મેં ગુરુવર શ્રી જ્ઞાનસાગર જી કે સાત્ત્વિક મેં પૂરી હુંએ। પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, સંસ્કૃત, કન્ફર્ડ, મરાઠી, અંગ્રેજી, હિન્દી તથા બંગલા જૈસી અનેક ભાષાઓને કે જ્ઞાતા ઔર વ્યાકરણ, છન્દશાસ્ત્ર, ન્યાય, દર્શન, સાહિત્ય ઔર અધ્યાત્મ કે પ્રકાણ વિદ્યાન ઔર આચાર્ય બને। આચાર્ય વિદ્યાસાગર માત્ર દિવસ કાલ મેં હી ચલને વાલે નગ્નપાદ પદયાત્રી હુંએ। રાગ-દ્રેષ્ટ, મોહ આદિ સે દૂર ઇન્દ્રિયજિત, નદી કી તરહ પ્રવાહમાન, પક્ષિયોની કી તરહ સ્વચ્છાન્દ, નિર્મલ, સ્વાધીન, ઔર ચટ્ટાન કી તરહ અવિચલ રહતે હુંએ। કવિતા કી તરહ

બહુમૂલ્ય પ્રતિમાઓનો મૂલ્ય નહીં અપિતુ ન્યૌછાવર હોના ચાહિએ।

रम्य, उत्प्रेरक, उदात ज्ञेय और सुकोमल व्यक्तित्व के धनी आचार्य विद्यासागर भौतिक कोलाहलों से दूर, जगत मोहनी से असंपृक्त तपस्वी हैं।

आपके सुदर्शन व्यक्तित्व को संवेदनशीलता, कमलवत् उज्ज्वल एवं विशाल नेत्र, समुन्नत ललाट, सुदीर्घ कर्ण, अजान बाहु, सुडौल नासिका, तप्त स्वर्ण-सा गौर वर्ण, चुम्बकीय आभा से युक्त कपोल माधुर्य और दीप्ति संयुक्त मुख, लम्बी सुन्दर अंगुलियां, पाटलवर्ण की हथेलियां, सुगठित चरण आदि और अधिक मंडित कर देते हैं। वे ज्ञानी, मनोज्ञ तथा वाग्मी साधु हैं और प्रज्ञा प्रतिभा और तपस्या की जीवन्त मूर्ति हैं।

बाल्यकाल से ही खेलकूद में शतरंज खेलना, शिक्षाप्रद फिल्म देखना, मंदिर के प्रति आस्था रखना, तकली कातना, गिल्ली-डण्डा खेलना, महापुरुषों और शहीद पुरुषों के चित्र बनाना आदि रुचियां आप में विद्यमान थीं। नौ वर्ष की उम्र में ही चारित्र चक्रवर्ती आचार्य प्रवर श्री शांतिसागर जी महाराज के शेडवाल में दर्शन कर वैराग्य-भावना का उदय आपके हृदय में हो गया था। जो आगे चलकर ब्रह्मचर्य धारण कर प्रस्फुटित हुआ। 20 वर्ष की उम्र जो कि खाने-पीने, भोगोपभोग या सांसारिक आनंद प्राप्त करने की होती है तब आप साधु-सत्यंगति की भावना को हृदय में धारण कर आचार्य श्री देशभूषण जी महाराज के पास जयपुर (राजस्थान) पहुँचे। वहाँ अब ब्रह्मचारी विद्याधर उपसर्ग और परीषहों को जीतकर ज्ञान, तपस्या और सेवा का पिण्ड/प्रतीक बन कर जन-जन के मन का प्रेरणास्रोत गन गया था।

आप संसार की असारता, जीवन के रहस्य और साधना को महत्त्व को पहचान गये थे। तभी तो आप हष्ट-पुष्ट, गोरे-चिट्ठे, लजीले, युवा विद्याधर की निष्ठा, दृढ़ता और अडिगता के सामने मोह, माया, श्रृंगार आदि टेक चुके थे। वैराग्य-भावना दृढ़वती हो चली। अतः पदयात्री और करपात्री बनने की भावना से आप गुरुवर श्री ज्ञानसागर जी महाराज के पास मदनगंज-किशनगढ़, अजमेर (राजस्थान) पहुँचे। गुरुवर के निकट सम्पर्क में रहकर लगभग 1 वर्ष तक कठोर साधना से परिपक्व होकर मुनिवर श्री ज्ञानसागर जी महाराज के द्वारा राजस्थान की ऐतिहासिक नगरी अजमेर में आषाढ़ शुक्रल-पंचमी, वि.सं. 2025, रविवार, 30 जून 1968 ईस्वी को लगभग 22 वर्ष की उम्र संयम का परिपालन हेतु आपने मात्र पिछ्छी-कमण्डलु धारण कर संसार की समस्त बाह्य वस्तु का परित्याग कर दिया। परिग्रह से अपरिग्रह, असार से सार की ओर बढ़ने वाली यह यात्रा मानो आपने अंगारों पर चलकर/बढ़कर पूर्ण की। विषयोन्मुख वृत्ति, उद्घण्डता एवं उत्श्रृंखिलता उत्पन्न करने वाली इस युवावस्था में वैराग्य एवं तपस्या का ऐसा अनुपम उदाहरण मिलना कठिन ही है।

अब ब्रह्मचारी विद्याधर कहलाए मुनि श्री विद्यासागर जी महाराज। तब धरती ही बिछौना, आकाश ही उड़ौना और दिशाएं ही वस्त्र बन गए थे। दीक्षा के उपरांत गुरुवर श्री ज्ञानसागर जी महाराज की सेवा-सुश्रुता करते हुए आपकी साधना उत्तरोत्तर विकसित होती गयी। तब से आज तक आपने अपने प्रति वज्र से कठोर परन्तु दूसरों के लिए नवनीत से मृदु बन कर शीत-ताप एवं वर्षा के गहन झांझावतों में भी आप साधना हेतु अरुक-अथक रूप से प्रवर्तमान ही हैं। श्रम और अनुशासन, विनय और संयम, तप और त्याग की अग्नि में तपी आपकी साधना गुरु-आज्ञा पालन, सबके प्रति समता की दृष्टि एवं समस्त जीव-कल्याण की भावना सतत रहती है।

गुरुवर आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज की वृद्धावस्था एवं साइटिका से रुग्ण शरीर की सेवा में कड़कड़ती शीत हो या तमतमाती धूप, या तो झुलसाती ग्रीष्म की तपन, मुनि विद्यासागर के हाथ गुरु सेवा में अहर्निश तत्पर रहते। आपकी गुरु सेवा अद्वितीय रही जो देश, समाज और मानव को दिशा बोध देने वाली थी। तभी तो डॉ. पन्नालाल साहित्याचार्य ने लिखा था कि करोड़ों रूपयों की संपत्ति पाने वाला लड़का भी जितना माँ-बाप की सेवा नहीं कर सकता, उतनी तत्परता एवं तन्मयता पूर्वक आपने अपने गुरुवर की सेवा की थी।

84 वर्षीय गुरु आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज ने ज्योदय, वीरोदय, सुदर्शनोदय, भद्रोदय जैस 4 संस्कृत महाकाव्य, दयोदय चम्पू काव्य प्रभृति संस्कृत एवं राष्ट्र भाषा के विकास हेतु 24 से अधिक ग्रन्थों का सृजन कर माँ भारती के भण्डार को समृद्ध किया था। वृद्धावस्था की दशा में साधना की चरम् परिणति रूप सल्लेखना पूर्वक समाधिमरण करने की आपने भावना व्यक्त की। किन्तु सल्लेखना के पहले आचार्य-पद का त्याग आवश्यक जानकर आचार्य पद मुनि विद्यासागर जी को देने की इच्छा जाहिर की परन्तु आप इस गुरुतर भार को धारण करने किसी भी हालत में जब तैयार नहीं हुए, तब आचार्य ज्ञानसागर जी महाराज ने संबोधित कर कहा कि साधक को अंत समय में सभी पद का परित्याग आवश्यक माना गया है। इस समय शरीर की ऐसी अवस्था नहीं है कि मैं अन्यत्र जाकर सल्लेखना धारण कर सकूँ। तुम्हें आज गुरु-दक्षिणा अर्पण करनी होगी और उसी के प्रतिफल स्वरूप यह पद धारण करना होगा। गुरु-दक्षिणा की बात से मुनि विद्यासागर जी निरुत्तर हो गये। तब धन्य हुई नसीराबाद, अजमेर (राजस्थान) की वह धरती और घड़ी जब मगसिर कृष्ण-द्वितीया, वि.सं. - 2029, बुधवार, 22 नवम्बर 1972 ईस्वी को आचार्य श्री ज्ञानसागर जी ने अपने ही कर-कमलों से आचार्य पद पर मुनि श्री विद्यासागर महाराज को संस्कारित कर विराजमान किया। जैन समाज के वर्तमान काल के ज्ञान इतिहास की वह प्रथम घटना थी जब किसी जैनाचार्य ने समाधिमरण संकल्प लेने से पूर्व अपने ही शिष्य, जिसे क-ख-ग से पढ़ना सिखाया हो, उसे ही अपना आचार्य-पद अपने कर-कमलों से संस्कारित कर प्रदान किया। इतना ही नहीं मान-मर्दन के उन क्षणों को देखकर सहस्रों नेत्रों से आँसुओं की धार बह चली, जब आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज ने मुनि श्री विद्यासागर जी महाराज को आचार्य पद पर विराजमान किया एवं स्वयं आचार्य पद से नीचे उतरकर सामान्य मुनि के समान नीचे बैठकर नूतन आचार्य श्री विद्यासागर जी महाराज के चरणों में

आज का व्यक्ति अपने दुःख से कम दुःखी, किन्तु दूसरों को प्राप्त सुख से दुःखी ज्यादा है।

नमन कर बोले – “हे आचार्य वर! नमोस्तु, यह शारीर रत्नत्रय साधना से शिथिल होता जा रहा है, इन्द्रियाँ अपना सम्यक् कार्य नहीं कर पा रही हैं। अतः मैं आपके श्री चरणों में विधिवत् सल्लेखना पूर्वक समाधिण धारण करना चाहता हूँ, कृपया मुझे अनुग्रहित करें। ‘आचार्य श्री विद्यासागर ने अपने गुरुवर की अपूर्व सेवा की।’ पूर्ण निर्ममत्व भावपूर्वक आचार्य श्री ज्ञानसागर जी महाराज मरुभूमि में वि. सं. 2030 वर्ष की ज्येष्ठ मास की अमावस्या को प्रचण्ड ग्रीष्म की तपन की बीच में 4 दिनों के निर्जल उपवास पूर्वक नसीराबाद (राजस्थान) में ही शुक्रवार 1 जून 1973 ईस्वी को 10 बजकर 10 मिनिट पर इस नश्वर देह का त्याग कर समाधिमरण को प्राप्त हुए।

आचार्य श्री विद्यासागर जी बाल्यकाल से ही साधना को साधने तथा मन और इन्द्रियों को नियंत्रित करने का अभ्यास करते थे। अतः अनुकूल/प्रतिकूल परिस्थितियाँ होने पर भी पर्वत की कन्दराओं, एकान्त स्थलों, नदी-तीर या मंदिर-प्रांगणों में बैठकर साधना करते हुए भी आपने साधना में ऋद्धि-सिद्धि या तंत्र-मंत्र को स्थान नहीं दिया। वे विषय-वासना, भेदभाव जैसी बुराईयों से जूँझते हुए प्रभु-आराधना, समता और संयम का परिषालन करने हेतु तन-मन से सदा तत्पर रहते हैं। आपकी भेद से अभेद या द्वौत से अद्वौत की ओर बढ़ने की यह यात्रा मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, बिहार, बंगाल, उड़ीसा, राजस्थान, महाराष्ट्र, गुजरात आदि विभिन्न प्रांतों से हुई जिससे प्रभावित होकर आपके द्वारा अभी तक करीब 329 शिष्य श्रमण-साधना, तप, ध्यान, नियम, संयम एवं समता का पालन कर श्रमण संस्कृति/भारतीय संस्कृति की शोभा बढ़ाने तत्पर हुए और करीब 1 हजार से अधिक ब्रह्मचारी भाई-बहिने होंगे। इतनी कम उम्र और अल्प समय में इतना विशाल ब्रह्मचारी संघ तैयार कर लेना आपके व्यक्तित्व की असाधारण क्षमता का परिचायक है।

आचार्य विद्यासागर उच्चकोटि के साधक और संत होते हुए भी एक श्रेष्ठतम् साहित्यकार भी हैं। आपने साधना के जिन उच्चतम सोपानों को स्पर्श किया है, उनकी वजह से सामाजिक जगत् में एक अभूतपूर्व क्रान्ति आई है। लोगों ने जीवन में नियम, संयम की ओर अपना ध्यान आकृष्ट कर इस द्वन्द्वात्मक संसार से मुक्त होने की रुचि अनेक रूपों में जाहिर की। यद्यपि साधना और तपस्या व्यक्ति में श्रद्धा का भाव जागृत करती है, परन्तु उनकी रचनाशीलता व्यक्ति को उसकी अवधारणाओं और चिंतन की स्थितियों में अवगत कराती हैं। आचार्य विद्यासागर जी ने उत्कृष्ट साधना के साथ-साथ रचनाशीलता के विविध सोपानों/आयामों को स्पर्श कर चिंतन, मनन और दर्शन की जो त्रिवेणी प्रवाहित की है वह निःसंदेह अद्वितीय है। आपने केवल गद्य नहीं वरन् पद्य की अनेक विधाओं खासकर अनुदित कला के द्वारा जिन उदात्त ग्रन्थों के पठन-पाठन की सुविधा और सरलता प्रदान की है, वह स्तुत्य ही नहीं, अनुकरणीय भी है। आपने काव्य के रूप में मुक्त छंद के माध्यम से भावों की जिन अतल गहराईयों में उत्तरकर शब्दों को जो अस्मिता प्रदान की है, उससे ऐसा लगता है कि शब्द की शक्ति कितनी प्रबल और प्रभावी होती/हो सकती है।

हिन्दी साहित्यावकाश की संतकाव्य परंपरा काफी सुदीर्घ रही है, जिस पर विस्तार से वर्णन मैंने अपने शोध-ग्रन्थ ‘हिन्दी साहित्य की संत काव्य-परंपरा के परिप्रेक्ष्य में आचार्य विद्यासागर के कृतित्व का अनुशीलन’ में किया है। वास्तव में समकालीन संत काव्य-परंपरा में आचार्य विद्यासागर का नाम बड़े ही आदर और श्रद्धा के साथ स्मरण किया जाता है। बहु-आयामी व्यक्तित्व एवं कृतित्व होने के कारण आपके रचना-संसार में हमें जीवन के बहुविध रूपों में चित्र दिखाई देते हैं। आपने साहित्य के द्वारा जिस यथार्थ की अभिव्यक्ति अध्यात्म एवं दर्शन के माध्यम से की है, वह काफी बेजोड़ है। आपकी रचनाओं में राष्ट्रीय चेतना के स्वर सुनाई पड़ते हैं, जिन्हें अपनाकर व्यक्ति, समाज और राष्ट्र सभी एकता के सूत्र में बंध सकते हैं। नारी की व्याख्या आपने समकालीन दृष्टि से नए संदर्भों में की है, जो वास्तव सामाजिक विकास की धुरी है साहित्यिक अवधारण के भी अनेक नूतन चित्र आपने अपने साहित्य में खींचे हैं, जो व्यक्ति के सोच और चिन्तन को सही दिशा प्रदान करते हैं। दार्शनिक विचारों की व्याख्या में आपने स्पष्ट किया है कि जीवन का सार तत्त्व निज-स्वरूप को पहचानने में है। आत्म-दर्शन के द्वारा वह विश्व-दर्शन की प्रक्रिया को समझ सकता है। आपने रस योजना का परिपाक समूचे काव्य में दर्शकर सभी रसों की महत्ता बताते हुए भी शांत-रस को ‘रसराज’ सिद्ध किया है। प्रकृति की मनोरम छटा को भी संवेदनशील कवि भला कैसे अनदेखा कर सकता है? अतः इसका बहुवर्णी रूप भी आपके काव्यों में दृष्टिगोचर होता है।

आचार्य विद्यासागर जी द्वारा रचित रचना-संसार में सर्वाधिक चर्चित और महत्वपूर्ण उपलब्धि के रूप में ‘मूकमाटी’ महाकाव्य ने हिन्दी-साहित्य और हिन्दी सत्-साहित्य जगत् में आचार्य श्री को काव्य की आत्मा तक पहुँचाया है। मानव पीढ़ी को शुभ-संस्कारों से संस्कारित करना तथा सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, शैक्षणिक क्षेत्र में प्रविष्ट हुई कुरीतियों को निर्मूल करना, इस कृति का परम ध्येय है। व्यक्ति के अंदर आचरण, आस्था, विश्वास, पुरुषार्थ और कर्तव्य की भावना तथा चारित्र और अनुशासन का दैनिन्द्रिय प्रयोग करा देना इस कृति का पाथेय है। जन, भूमि और संस्कृति की महत्ता करते हुए आचार्य श्री ने इस महाकाव्य के द्वारा राष्ट्रीय अस्मिता को पुनर्जीवित किया है। सामाजिक न्याय और धार्मिक एकता/समता के लिए आपने एक आचरण-संहिता प्रस्तुत की है। परस्पर मिलन और सौहार्द के भावों को अभिव्यक्त करती हुई यह कृति कालजयी बन पड़ी है। मूकमाटी में नारी स्वातन्त्र्य, लोकतन्त्र की स्थापना, आयुर्वेद की महत्ता, अहिंसा की गरिमा/महिमा, कला का लक्ष्य आदि के साथ अध्यात्म दर्शन, जीव-संसार, निमित्त-उपादान, पुरुषार्थ, प्रकृति का काव्यमय विश्लेषण आदि आचार्य की बहुज्ञता का परिचय करा देता है।

प्रत्येक प्राणी का जीवन अपने आप में आधी अधूरी कहानी है।

‘नर्मदा का नरम कंकर’ नामक काव्य रचना आचार्य विद्यासागर जी की साहित्य जगत् की अनौरखी देन है। इसमें भाव और भाषा का स्वभाविक आवेग है। परंपरा से चले आ रहे सिद्धान्तों/विचारों को अपरिग्रही कवि ने अपने मौलिक अनुभव के द्वारा नया विस्तार देते हुए काव्य विचार-धारा को नई दिशा दी है। ‘डूबो मत, लगाओ डुबकी’ नामक काव्य संग्रह में आचार्य श्री की निर्मल दृष्टि अहिंसक वृत्ति की तरह शांतरस से परिपूर्ण है। भक्ति और समर्पण की पराकाष्ठा को छूती हुई यह कृति अपने शिल्प में विशिष्ट है। ‘तोता क्यों रोता?’ संग्रह की कविताएं आचार्य श्री के सन्ध्यु के विराट व्यक्तित्व/प्रतिभा का परिचय करती है। पाठकों को रसास्वादन कराती हुई ये कविताएं अपनी वैचारिक महानता के लिए एक लम्बे समय तक अपनी छाप बनाए रखेंगी। ‘दोहा दोहन’ काव्य संग्रह में सगुण और निर्गुण भक्ति के दर्शन होते हैं। गुरु-भक्ति, साधना, सत्-साहित्य पठन-पाठन का प्रेरक संदेश और समूची मानवता के विकास के लिए इस कृति में काव्यमय शंखनाद हुआ है। ‘चेतना के गहराव में’ (सचित्र प्रतिनिधि काव्य संग्रह) कृति में सुशृप्त मानव-चेतना को जागृत करने का अमर संदेश है, साथ ही यह वर्तमान की विकृतियों को उजागर करने वाले दर्पण का कार्य करती है। प्रकृति से तादात्य स्थापित कराती हुई ये कविताएँ चेहरे से आलेख दर्शाती हैं। ‘विद्या-काव्य-भारती’ आचार्य श्री द्वारा सृजित शारदा स्तुति (संस्कृत एवं हिन्दी) श्रमणशतक, निरंजनशतक, भावनाशतक, परीषहजयशतक, सुनीतिशतक एवं निजानुभवशतक के संकलन के रूप काव्यसंग्रह हैं। इसमें अप्रतिम प्रतिभा के धनी, मुक्ति के पथ के पथिक संत कवि श्री विद्यासागर जी के वे जीवनानुभव हैं, जो सांसारिक असारता को सिद्ध करते हुए वैराग्य-भावना को प्रबल करते हैं तथा नीति, रीति, पुरुषार्थ, भक्ति, ज्ञान और योग की व्याख्या करते हैं। गुरुभक्ति, नामस्मरण, निर्गुण आराधना एवं लोककल्याण की भावना निहित होने से ये कविताएँ संत काव्य-परंपरा की बेजोड़ रचना सिद्ध होती है। ‘पंचशति’ नामक काव्य-संग्रह में आचार्य श्री के द्वारा रचित पाँच संस्कृत शतक एवं उनके पद्मानुवादों का संकलन है, जिसमें श्रमणों के कर्तव्य, निरंजन शुद्धात्मतत्त्व की उपासना, अर्हत्पद प्राप्ति की भावनाएँ, साधना में बाधक व्यवधानों, परीषहों का समतापूर्वक सहन एवं जीवन कल्याणकारी नीतियों का दिग्दर्शन है। आपके द्वारा सृजित इन पाँच शतकों पर डॉ. आशालता मलैया के शोध प्रबन्ध ‘संस्कृत शतक की परंपरा और आचार्य विद्यासागर के शतक’ के अनुसार ज्ञात इतिहास में मूक कवि के उपरांत संस्कृत शतक काव्य परंपरा में संत कवि आचार्य विद्यासागर जी ही एक मात्र रचनाकार हैं – जिन्होंने भी शतकों की रचना की है। इन्हीं पाँच शतकों का स्वयं पद्मानुवाद कर आप उनसे भी एक कदम आगे हो गये हैं। ‘स्फुट काव्य-रचनाओं’ में आचार्य श्री ने गुरु महिमा की परंपरा को बनाए रखने कर शान्त रस को प्रमुखता प्रदान की है। साथ ही इन रचनाओं में मानव को जीवन में सादापन एवं उच्च-विचार युक्त होने की प्रेरणा दी है। आपने सार्थक, मौलिकता युक्त कविताओं को संस्कृत, प्राकृत, हिन्दी कन्नड़, बंगला एवं अंग्रेजी भाषाओं में सृजन कर भारतीय वाङ्मय में गौरवमय वृद्धि की है।

मौलिक काव्यग्रन्थों/संग्रहों के अलावा अनुदित काव्य-संग्रहों में आपका काव्यानुवाद-कर्म के प्रति साहित्यिक उमंग और उत्साह दिखाई देता है, जो सरस और व्यावहारिक होकर मानव-समाज को निश्चित ही दिशाबोध प्रदान करता है। स्वयं अहिन्दी भाषा-भाषी होते हुए भी आपके इस अनुवाद कर्म से सिर्फ राष्ट्र भाषा की समृद्धि नहीं हुई, बल्कि इनमें हिन्दी भाषा-भाषी जनता के प्रति आपका वात्सल्यमय अनुराग भी दिखाई देता है। जन्मतः कन्नड़ भाषी होते हुए भी आचार्य श्री विद्यासागर जी ने प्राकृत, अपग्रंश, तथा संस्कृत भाषाओं के जिन उत्कृष्ट मय काव्य ग्रन्थों का हिन्दी में अनुवाद किया है, वे वास्तविक रूप से मूल की आत्मा का स्पर्श करते हुए भी कविकर्म निष्णात होने से मौलिक भी बन पड़े हैं। फिर भी अनुवाद में मूलग्रन्थ के प्रति सर्वत्र आदर की भावना विद्यमान है।

इसा की प्रथम सदी के जैनाचार्य कुन्द-कुन्द की सम्पूर्ण साधनामय चेतना से प्रसूत ग्रंथराज ‘समयसार’, ‘प्रवचनसार’, ‘नियमसार’, ‘पंचास्तिकाय’, ‘बारसाणुवेक्खा’, ‘अष्टपाहुड़’ आदि प्राकृत भाषा के इन ग्रन्थों का पद्मानुवाद कर आपने अध्यात्म-पिपासुओं को अमृत उपलब्ध कराया है। जीवन के सारतत्त्व को पहचानने की दृष्टि इन अनुवादों में गुम्फित कर सरस और सरल अभिव्यक्ति कौशल से आन्तरिक बाह्य विकारों से मुक्त होकर स्वयं को कुन्दन-सा बनाने की प्रक्रिया संयोजित की है। संस्कृत साहित्य के उद्भव दार्शनिक आचार्य समन्तभद्र स्वामी के ग्रन्थ ‘स्वयंभू-स्तोत्र’ के हिन्दी पद्मानुवाद ‘समन्तभद्र की भद्रता’ ग्रन्थ में जहाँ उच्च कोटि की दार्शनिकता विद्यमान है, वहाँ हृदय को छूती भक्ति-भवना के द्वारा तीर्थकर के इतिहास, साधना और उसके पुरुषार्थों का त्यागमय जीवन निरूपित हुआ है। उनके ही अन्य ग्रन्थ ‘रत्नकरण्डक-श्रावकाचार’ को ‘रयण-मंजूषा’ ग्रन्थ में अनुदित करके मानवों के आचार-विचार, आहार-विहार तथा वृत्ति-प्रवृत्ति का उल्लेख करके व्यक्ति के संकल्प एवं कर्तव्यों का भी प्रतिपादन किया है। सुप्रसिद्ध वैय्याकरण एवं अध्यात्म विशारद आचार्य पूज्यपाद के ग्रन्थ ‘इष्टोपदेश’ की रुचिता के कारण आपने इस ग्रन्थ का दो बार पद्मानुवाद कर आध्यात्मिक भावों की अभिव्यञ्जना की है। अपनी गुणवत्ता के कारण यह कृति मानवों को सन्मार्ग दर्शनी में सक्षम है। इन्हीं आचार्य की अन्य कृति ‘समाधितन्त्र’ का ‘समाधि सुधा-शतक’ के नाम से अनुवाद कर सरल एवं सहज भाषा में योग एवं अध्यात्म-पिपासुओं के लिए समाधि-साधना की प्रेरणा प्रदान की है। गुणभद्राचार्य की रीति-नीति समन्वित कृति ‘आत्मानुशासन’ का ‘गुणोदय’ के नाम से ज्ञानोदय-छन्द में आपने जिस कौशल से अनुवाद किया है, उसमें आपकी

प्रत्येक द्रव्य अपनी सृजनशीलता का कोष है।

कवित्व प्रतिभा का चारु निर्दर्शन प्राप्त होता है। आचार्य अमृतचन्द्र के 'समयसार-कलश' ग्रंथ को 'निजामृतपान' नाम से अनुदित कर ग्रंथ में जहाँ आध्यात्मिक झलक दृष्टिगोचर होती है, वहीं काव्यगत पद-लालित्य और भावाभिव्यञ्जना भी दिखाई देती है। भगवान महावीर के सिद्धांतों के संकलन रूप 'समणसुन्त' ग्रंथ को 'जैनगीता' के नाम से अनुवाद कर शिक्षा, साधना, संयम, समन्वय जैसे धर्मसूत्र विश्व-मानस को मानव-उत्थान के निमित्त से प्रेरणामय कृति उपलब्ध कराई है। 'एकीभाव स्तोत्र', 'कल्याणमंदिर स्तोत्र', 'गोमटेशथुदि', 'आप्तमीमांसा', 'पात्रकेशरी-स्तोत्र' तथा 'नंदीश्वर-भक्ति' के पद्धानुवाद स्तुति और भक्ति काव्य की दृष्टि से भक्ति-साहित्य में विशिष्ट रखने में समर्थ कृतियां हैं। गागर में सागर समा देने वाली उक्ति को चरितार्थ कराने वाली आचार्य नेमिचन्द्र सिद्धान्ति देव की कृति 'द्रव्य संग्रह' का भी आत्महितार्थी जनों के लिए आपने दो बार अनुवाद किया है। प्राकृत, संस्कृत ग्रंथों के अतिरिक्त अपरंप्रशं भाषा के योगीन्दुदेव द्वारा प्रणीत ग्रंथ 'योगसार' को रोचक और भाव-प्रवण शैली में अनुदित कराने वाली यह कृति अद्भुत भावों की प्रेरक है। इस प्रकार आपका यह समूचा साहित्य संत काव्य परंपरा के लिए अक्षुण्ण योगदान है।

आपके द्वारा अनुभूतियों का जो प्रस्फुटन हुआ है, उनमें तप, साधना, चिंतन, और मौन से तथा सतत् अध्ययन से प्राप्त अनुभवों का पुट मिला हुआ है। प्राचीन संस्कृति के दार्शनिक और आध्यात्मिक सूत्रों को सरल भाषा में व्याख्यायित करने वाले आपके प्रवचनों के अनेक संकलन जन-सामान्य को सहज सुलभ हुए हैं। इनमें प्रवचन पारिजात, प्रवचन परिमेय, प्रवचन प्रदीप, प्रवचन पीयूष, प्रवचन पर्व, प्रवचनामृत, प्रवचन पंचामृत, पावन प्रवचन, गुरुवाणी, अकिंचित्कर, सर्वोदयसार, आत्मानुभूति की समयसार, आदर्श कौन?, डबडबाती आँखें, न धर्मो धर्मिकैर्विना, तेरा सो एक, जैन दर्शन का हृदय, जयन्ती से परे, कर विवेक से काम, चरण... आचरण की ओर, सत्य की छाँब में, व्यामोह की पराकाष्ठा, मूर्त से अमूर्त की ओर, मानसिक सफलता, मर हम... मरहम बनें, भक्त का उत्सर्ग, ब्रह्मचर्य चेतन का भोग, भोग से योग की ओर, धीवर की धी आदि 50 से अधिक प्रवचन संग्रहों में जनसाधारण के चिंतन को सही दिशा देने तथा कायिक, मानसिक एवं वाचनिक उत्थान के दिशा सूत्र प्रदान किए हैं। इनमें गद्य का परिष्कृत रूप दृष्टिगोचर होता है तथा शब्दों पर आपके असाधारण अधिकार का परिचय भी दिखलाई देता है। भारतीय साहित्य की महिमा, भारतीय संस्कृति का गान तथा राष्ट्रीय भावना का उन्मेष इन प्रवचनों में विद्यमान है। ये प्रवचन प्राणीमात्र का दिशाबोध कराने के साथ ही हृदय में सृजनात्मक वातावरण भी तैयार करते हैं। इनमें निराशा और घुटन को दूर करते हुए आत्मिक बल और विश्वास पैदा किया गया है।

आपके मौलिक काव्य चिंतन की धुरी राष्ट्र भाषा में जहाँ श्रमण शतक, निरंजन शतक, भावना शतक, परीषहजय शतक (ज्ञानोदय), सुनीतिशतक, निजानुभव शतक में प्राप्त होती है। वहीं मुक्तक शतक सर्वोदय शतक, पूर्णोदय शतक और सूर्योदय शतक में साहित्य एवं करीब 600-700 से अधिक हाईको कवितायों का भाव पक्ष जितना उदात्त है, कला पक्ष भी उतना ही अनूठा है। डॉ. नेमीचन्द्र जैन के कथनानुसार आप प्रयोग धर्मों कवि एवं साहित्य मनीष हैं, अतः भाषा और शैली दोनों के ही तलों पर आपने अपूर्व प्रयोग किए हैं, जिसके कारण आपकी कृतियाँ कालजयी हैं, जो प्रखर-मनीषा की परिचायक भी हैं। वर्ण की विलोम शक्ति का आपको गहन बोध है। वर्ण विनोद में से वर्ण की आवृत्त शक्तियों को अनावृत करने की जो क्षमता विद्यासागर मुनि में है, वह अन्यों में नहीं मिलती। वर्ण क्रीड़ा में से होकर अर्थ की गहराईयों में अवगाहना कर वहाँ से पाठकों को अमोघ आध्यात्मिक रसास्वाद विद्यासागर जैसे ही महान रसवेत्ता के लिए संभव है। विलोम शक्ति के वे विशेषज्ञ ही हैं। कुल मिलाकर उन्हें भाषा तक कभी नहीं जाना पड़ा भाषा ही उन तक आयी है। असल में क्षर में से अक्षर के तलातल हूँढ निकालने का नाम ही विद्यासागर है और उनकी साहित्यिक कृतियाँ मात्र कृतियाँ ही नहीं हैं, अपितु अकृत्रिम चैत्यालय हैं।

इस तरह सारस्वत प्रयास से निर्मित आपका सम्पूर्ण कृतित्व मानवता के हित प्रदर्शक होने के कारण भारतीय साहित्य-जगत् में लम्बे समय तक सराहा जायेगा। ऐसे महान साधक, महावीर के लघुनंदन, जिनके चरणों में वंदन, उनके 50वें मुनि दीक्षा वर्ष 2017-18 के इस संयमोत्सव वर्ष पर यह अनुपम संघ परिचय की कृति प्रस्तुत है। ऐसे संकलनकर्ता साधक मुनि श्री जी के चरणों में नमन करके कलम को विराम और पुनः मेरी भक्ति वीणा के तार, मेरी श्रद्धा के झांकार, गुरुवर के चरणों में प्रणाम कर लेता हूँ विराम।

वर्ण का आशय न रंग है न अंग से वरन् चाल-चलन ढंग से है।